

BOEKBESPREKINGEN

1. Besprekingen

Billiet, J., A. Carton en R. Huys, *Onbekend of onbemind? Een sociologisch onderzoek naar de houding van de Belgen tegenover migranten*. K.U.Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, 1991.

"Onbekend of onbemind" is een onderzoeksrapport dat zich presenteert als een transparant. Op een bijna chronologische manier wordt de lezer geïnformeerd over het onderzoeksopzet en het referentiekader, de methodologische aanpak en de analyse, de resultaten en de aanbevelingen. Vooral op het methodologische vlak kan dit rapport als een voorbeeld van wetenschappelijk opinie-onderzoek geciteerd worden. Voorwaar geen overbodige luxe nu de enquête in haar modale toepassing steeds populairder wordt.

Het theoretisch referentiekader van de studie is vooral geïnspireerd door een gelijksoortige studie in Nederland van Eisinga en Scheepers. Op nauwelijks vijf pagina's komen achtereenvolgens cognitieve theorieën (stereotyperen en causale attributie), frustratie-, agressie- en verplaatsingsthesen, het anomiebegrip, socialisatietheorieën, sociale competitietheorieën en contacthypothese aan bod. Hoewel deze theorieën enkel in functie van de operationalisering van de predicatoren worden geciteerd - en de auteurs wellicht niet de bedoeling hadden volledig te zijn in hun bespreking - heeft deze aanpak toch tot gevolg dat deze beschouwingen als weinig coherent en verward overkomen, zeker voor lezers die minder vertrouwd zijn met de materie. Daar het rapport voor een breed geïnteresseerd publiek is geschreven, mag dit zeker als een jammerlijke zaak beschouwd worden. Als belangrijkste afwezige in de lijst met theoretische beschouwingen vermelden we de notie van de LPC-effecten (leeftijd, periode- en cohorteffecten).

Het transparante karakter van het rapport is zonder twijfel een eigenschap van het tweede hoofdstuk waar de planning en het verloop van het veldwerk uitvoerig besproken worden. De lezer geïnteresseerd in de methodologische vereisten van het wetenschappelijk opinie-onderzoek vindt hier zeker zijn of haar gading.

Het derde hoofdstuk heeft een overzicht van de beelden en opinies over de migranten uitgesplitst naar de verschillende regio's. Ook de vergelijking tussen Borgerhout en Genk (relatief oververtegenwoordigd in de steekproef en geselecteerd als contrastgroepen) staat hierin centraal. De bestaande vermoedens

worden in dit hoofdstuk bevestigd en hoewel we met cross-sectionele gegevens altijd voorzichtig moeten zijn om deze in absolute termen te interpreteren, blijft het een opmerkelijke vaststelling dat negatieve houdingen vrij dominant zijn. Een relatief nadeel van dergelijke hoofdstukken is dat de lezer al vlug het bos door de bomen niet meer ziet en de auteurs zijn zich daarvan terdege bewust. Dit probleem wordt opgevangen door het resumeren van de bevindingen in een voorlopig besluit, door het construeren van algemene attitudenschalen (die de afzonderlijke houdingen combineren) en deze in het volgende hoofdstuk te relateren met sociale en individuele kenmerken van de respondenten.

Een ogenschijnlijke belangrijke rode draad in de uitvoerige bespreking van de houdingen van de Belgen t.o.v. de migranten vormt 'één november'. Dit is de datum dat het migrantenvraagstuk in België volop in de publieke belangstelling stond (o.a. de discussie m.b.t. de hoofddoek in de Franstalige pers). Omdat het veldwerk zowel voor als na deze periode is gebeurd, hebben de onderzoekers zich laten verleiden om de gegevens van de interviews voor en na deze periode met elkaar te vergelijken. Er werd vastgesteld dat de negatieve gevoelens t.a.v. de vreemdelingen (in het bijzonder de Turkse en Marokkaanse bevolking) sterker waren na 1 november. Op basis van deze vaststelling delen de auteurs een bijzondere rol toe aan de media. Dat dergelijke vergelijkingen om methodologische redenen steeds moeilijk te interpreteren zijn, hoeft al lang niet meer uitgelegd te worden. Daarom is het des te opvallend dat de auteurs de duurzaamheid van het media-effect pas op het einde van het boek expliciet in vraag stellen. Ondertussen zijn wel tal van besluiten geïnspireerd door dit media-effect.

Twee beleidsgerichte besluiten springen in het oog. De auteurs houden een pleidooi voor impliciete beleidsvoering, waarmee ze bedoelen dat de migranten in de beleidsmaatregelen "best zo weinig mogelijk expliciet als een aparte doelgroep voorgesteld worden (p. 220). Dit is aangewezen opdat positieve maatregelen (t.v.v. de migranten) geen onbedoelde negatieve gevolgen (verhoogde negatieve gevoelens van de Belgen) zouden kennen. In het verlengde van deze conclusie ligt de besluitvorming m.b.t. de media: men kan best "zoveel mogelijk conflicten rond Islam-revindicaties in de media" vermijden (p. 227). Onnodig hierbij te zeggen dat beide uitspraken in belangrijke mate staan of vallen met de duurzaamheid van deze 'verhoogde negatieve gevolgen'. Daarnaast is het op basis van het onderzoek niet uit te maken of de impliciete (en voorzichtige) aanpak beleidsmatig ook de beste is. Allereerst kunnen we ons de vraag stellen of het al te lang negeren van de problematiek en het gebrek aan openlijk debat net niet de oorzaken van tal van problemen en misverstanden zijn geweest. Dat openlijk debat en discussie een duurzaam positief effect kunnen hebben, heeft de vrouwenbeweging historisch aangetoond. Op de tweede plaats is het zeer de vraag of de migranten zelf in deze 'impliciete' maatregelen een aanvaarding van hun burgerschap zullen ervaren. Is op dit vlak geen pioniersrol weggelegd voor de overheid?

Maar ook binnen het onderzoek zelf kunnen empirische vaststellingen geciteerd worden die pleiten voor een expliciete (maar daarom niet brutale) beleidsaanpak. Eén van de belangrijkste vigerende stereotypen die de auteurs in het onderzoek hebben vastgesteld, is goed samen te vatten met de metafoor van de goede appel in de rotte mand: mensen tenderen de positieve ervaringen m.b.t. migranten aan individuele uitzonderingen toe te schrijven terwijl de negatieve ervaringen geëxtrapoleerd worden tot de groep. Zelfs al zouden de 'impliciete' maatregelen toelaten dat (sommige) migranten zich maatschappelijk opwerken, dan kunnen we ons de vraag stellen of ze niet het bestaande (en volgens het onderzoek) hardnekkige stereotype beeld van de positieve uitzondering zullen bevestigen. Met de auteurs zijn we het eens dat deze stereotype opvatting een dumper zet op wederzijds begrip en toenadering.

De voorbarigheid van een aantal besluiten, laat zich ook blijken uit de interpretatie van het verband tussen leeftijd en de negatieve houding t.a.v. de migranten (p. 131). Men stelt immers een positief verband vast tussen leeftijd en de mate van de negatieve attitudes t.a.v. migranten. "Als dit verouderingsproces op zich inderdaad tot een afwijzende reflex leidt, dan lijkt de toekomst met de vergrijzing van de bevolking eerder ongunstig." is de interpretatie. Natuurlijk is dit slechts waar als het levenscycluseffecten betreft (i.c. individuen veranderen hun attitudes naarmate ze ouder worden). Als attitudes t.a.v. migranten echter relatief duurzame kenmerken zijn van generaties (het cohorteffect) dan is het geschetste verband eerder positief omdat de maatschappij op langere termijn, door de vervanging van generaties die steeds toleranter zijn ingesteld, globaal gezien toleranter wordt. Reeds hoger hebben we opgemerkt dat de notie van de LPC-modellen een opvallende afwezige is. Toch merkwaardig voor een studie die zich als wetenschappelijk instrument voor het regelmatig peilen van het klimaat binnen de bevolking wil profileren.

Laten we echter duidelijk zijn: het onderzoek van Billiet e.a. registreert inderdaad de beeldvorming van de Belgen over de migranten. Met onze bespreking hebben we willen waarschuwen voor al te voorbarige conclusies. Een deel van de besluitvorming gaat immers verder dan het onderzoek heeft kunnen aantonen.

Guy Moons

Bulhof, I.N. en J.M.M. de Valk (red.), *Postmodernisme als uitdaging*. Baarn, Ambo, 1990.

Goed vijftien jaar geleden was het woord 'postmodernisme' enkel in kringen van literatuurwetenschappers en dansliefhebbers gemeengoed. Tegenwoordig wordt zowat álles postmodern genoemd: mensen, consumptie-goederen, zelfs hele samenlevingen. Is 'postmoderniteit' soms gewoonweg een ander woord voor 'actualiteit'? Het zegt alvast veel, zeer veel over de hiërarchische relatie tussen

filosofie en sociologie dat de beoefenaars van de laatste discipline zich haast verplicht voelen om ook hun zeg over 'de kwestie van het postmodernisme' te doen. De filosofie dicteert de cultuur- en maatschappijtheorie blijkbaar nog steeds haar onderwerpen en modieuze wachtwoorden. Het resultaat van de intellectuele 'rush' op het thema postmoderniteit is alvast een volstrekt onoverzichtelijke brij van definities en omschrijvingen, van theorieën en vooral 'theoretjes'.

De recent verschenen bundel *Postmodernisme als uitdaging* is een zoveelste poging om enige ordening in het debat aan te brengen. Het letterlijk karteren van de discussie is volstrekt onmogelijk. Daarvoor is ze te zeer versplinterd over de diverse disciplines, en gaat ze vooral ook veel te snel. Elk Groot Overzicht van Het Postmodernisme-Debat is reeds bij verschijning geheel en al door het onderzochte onderwerp achterhaald. Ilse Bulhof weet deze valstrik in haar openingsbijdrage echter wonderwel te ontwijken. Ze definieert het postmodernisme als 'een nieuwe culturele stijl', en niet als een homogene beweging binnen de diverse kunsttakken of de filosofie. Het gaat om een soort van (levens)houding die zich juist verzet tegen vaste principes of onwrikbare zekerheden. De postmoderne houding 'vraagt erom rekening te houden met vele mogelijke toekomst en geschiedenissen. Op ieder moment (tegelijkertijd dus) zijn heel verschillende toekomst mogelijk. Van de vele mogelijkheden die op dit moment openliggen, zal er in ons handelen één geactualiseerd worden. Maar, en daar komt het op aan, op welke mogelijkheden mensen zich ook richten, zij moeten daarbij niet de illusie hebben dat eventuele actualisering daarvan door henzelf geproduceerd worden. Zeker, er gebeurt iets; dat gebeuren gaat niet buiten de mensen om, maar mensen hebben het niet zelf in de hand' (pp. 21-22). Met hun aandacht voor het vele of het plurale, het contingente of het toevallige, en het ongeplande of 'niet-beheersbare' nemen de postmoderne denkers en kunstenaars bewust afscheid van de mythen van de Verlichting: de wereld is niet geheel en al maakbaar, het nastreven van emancipatie is niet het (eind)telos van de menselijke geschiedenis. Deze kritiek op de idealen van 'het project Aufklärung' (Habermas) gaat hand in hand met een grote ontvankelijkheid voor wat Kant het onvoorstelbare of het sublieme noemde. Postmodernisten, zo zegt Bulhof Lyotard (en Kant) na, zijn ontvankelijk voor wat wel denkbaar maar niet toon- of presenteerbaar is binnen de empirische wereld. Ideeën als vrijheid of emancipatie zijn onmogelijk te verifiëren of te bewijzen. Modernisten als Marx poogden dat wél te doen, postmodernisten bepleiten daarentegen enkel een zekere gevoeligheid voor deze en andere idealen. In de resterende bladzijden van haar bijdrage zet Bulhof duidelijk uiteen hoe deze houding wordt waargemaakt - of beter: kan worden waargemaakt - binnen de kunst en het ethisch denken.

Op Bulhofs uitstekend essay volgt een merkwaardig stuk van de Nijmeegse sociologen O. Schreuder en P. Scheepers. Zij peilen in hun bijdrage naar het empirisch draagvlak van de postmoderne houding binnen de Nederlandse samen-

leving. Ze gaan er daarbij vanuit dat postmodernisten 'antirationalisten, anti-scientisten en antidogmatisten' zijn (p. 55). Deze wel erg extreme simplificatie van het intellectuele (post)modernisme-debat stoelt nergens op, tenzij op een verkeerd begrepen zoektocht naar empirische indicatoren. Ze wordt ronduit grotesk wanneer de auteurs modernisten en postmodernisten gewoonweg gelijk stellen met scientisten resp. antiscientisten. Hier wreekt zich in alle zichtbaarheid de druk van het postmodernisme-discours. Tien jaar geleden zouden Schreuder en Scheepers gewoon over (anti)scientisme hebben gesproken, anno 1990 willen ze deze kwestie persé onder de noemer (post)modernisme aankaarten. Laten we wel wezen: het gaat om verschillende dingen, en niemand, vooral de argeloze lezer niet, is gebaat bij nog meer begripsverwarring, en al helemaal niet bij simplistische portretten van complexe filosofische discussies.

De moraaltheoloog Karl-Wilhelm Merks beweegt zich in zijn bijdrage over de (on)mogelijkheden van een universele ethiek in de door Bulhof uitgezette sporen naar het werk van Lyotard. Wat Merks vertelt is haast altijd steekhoudend en bijwijlen interessant. Men hoeft helemaal geen theoloog te zijn om zijn opstel te smaken. De tekst mist echter de luciditeit van Bulhofs openingsstuk.

De Vlaamse kunstfilosoof Jacques De Visscher besluit de bundel met een bijdrage over het postmodernisme in de hedendaagse schilderkunst. Ook zijn bijdrage mag merkwaardig heten. De Visscher laat aan de hand van enkele goedgekozen voorbeelden haarfijn zien dat het postmoderne schilderen en beeldhouwen in het teken van 'het vlakke citaat' staat. Vele postmoderne schilderijen missen diepte en - a fortiori - diepzinnigheid. Ze zijn quasi-banaal, ook in de onderwerpskeuze. In zowel de platte schildersstijl als de gekozen onderwerpen sluit dit beeldend postmodernisme aan bij de Amerikaanse pop-art van Warhol of Lichtenstein. Of het héle postmodernisme in de beeldende kunst met de door De Visscher gekozen (Amerikaanse) stroming samenvalt, waag ik te betwijfelen. Merkwaardig is hoe dan ook zijn begeleidend commentaar: als hermeneuticus heeft hij aan deze schilderijen letterlijk geen boodschap. Dat laatste mag waar zijn, alleen vergeet De Visscher raar genoeg de vraag te stellen of de door hem besproken schilders misschien niet expliciet elk streven naar betekenis of 'diepte' afwijzen - of ze misschien niet bewust breken met alle vormen van hermeneutiek, en bewust elke (diepte-)interpretatie van hun werk willen vrijdelen. De Visscher zit blijkbaar zozeer aan zijn eigen hermeneutische uitgangspunten vast dat hij niet eens de mogelijkheid tot picturale problematisering ervan kan waarnemen.

Slotsom: een bundel van wel zeer ongelijke bijdragen over een nog steeds brandende kwestie. Overigens, wat is nu eigenlijk het onderscheid tussen postmodernisme en postmoderniteit?

Rudi Laermans

Burgelman, J.C., *Omroep en politiek in België. Het Belgisch audio-visuele bestel als inzet en resultante van de naoorlogse partijpolitieke machtsstrategieën (1940-1960).* S.l., B.R.T.-Uitgave, 539 p.

Dit is het eerste grote werk over omroep en politiek in België. En alhoewel (en misschien juist omdat) de politisering in ons land zo omnipresent is, is het, voor zover mij bekend, tevens de eerste empirische studie over de politisering van een publieke dienst in België (het themanummer van *Res Publica*, jg. 23 (1981), nr. 1 geeft een nog steeds goed overzicht van de politiseringsproblematiek in zijn geheel). Laat me onmiddellijk zeggen: Burgelman heeft een zeer degelijk werkstuk afgeleverd. Ik wil het boek dan ook uitvoeriger bespreken dan het (mijn) gewoonte is.

De ondertitel geeft de basisstelling van de auteur weer: structuur en werking van de Belgische omroep zijn van bij de aanvang van het NIR/INR het resultaat geweest van sordiede machtsstrategieën van de politieke partijen. Burgelman zet zich daarmee af tegen de gebruikelijke verklaringen in het domein. Het BBC-model van de onafhankelijke, boven de partijen staande omroep werd naar buiten uit wel als het model van de Belgische omroep geprezen, maar was, aldus Burgelman, in feite nooit meer dan een verguld uithangbord waarachter politieke berekeningen schuilgingen. Vaak ook wordt de politisering van de omroep te laat gesitueerd, nl. in de jaren zeventig onder verwijzing naar het Cultuurpact van 1973, alsof de contestatie tot politisering, tot betere controle van de omroep heeft geleid. Burgelman toont aan dat de politiseringstrend al volop speelde bij de totstandkoming van het eerste nationale radio-instituut in 1930.

Tegenover deze gebruikelijke, maar onjuiste benaderingen staat Burgelman daarom een politiek-sociologische aanpak voor. Deze legt de nadruk op de rol van de politieke partijen in de structuur en werking van de omroep in België. Uitgangspunt is een kritische theorie van de partijen, zoals men die o.m. bij Habermas terugvindt. Volgens die opvatting hebben in de burgerlijke massademocratieën de partijen geen inhoudelijk-dialogische band meer met hun achterban (dat was wel het geval in de knusse liberale openbaarheid van het beperkte cijnskiesrecht in de 19de eeuw). De partijen zijn daarom permanent verwickeld in een populariteitsslag om de gunsten van de kiezer. Bijgevolg willen zij allemaal, zowel de regerings- als de oppositiepartijen ("tous coupables", p. 464), de media, die het beeld van hun optreden bepalen, zoveel mogelijk controleren. De dagbladsector werd zo opgedeeld in verzuilde, partijpolitiek geliëerde kranten. Vanuit hetzelfde doel, de beheersing van de nieuwsagenda, werd ook werk gemaakt van de controle van de audiovisuele media. Omdat de controledrang van de politieke partijen zo diep zit en er zoveel van afhangt, is Burgelman trouwens zeer pessimistisch gestemd aangaande de mogelijkheden tot depolitisering: "Op basis van dat alles lijkt het dan ook problematisch dat er op omroepgebied ooit een situatie zal gecreëerd worden waarin de politisering niet meer voorkomt" (pp. 476-477).

De politieke partijen hebben geen half werk afgeleverd. Burgelman toont honderduit en over niet minder dan 500 pagina's aan hoe alomvattend hun invloed op de omroep geweest is. De afhankelijkheid van de omroep is "niet occasioneel (bij verkiezingen), incidenteel (onderwerpgebonden) of uitsluitend aan extreme politieke crisissen gebonden", maar integendeel "structureel, permanent, geïnternaliseerd en globaal" (p. 471). Om die verre gaande these van de partijpolitisering empirisch te onderbouwen, heeft Burgelman voor de periode 1944-1960 de archieven van de omroep, meer specifiek de notulen van de Raad van Beheer, doorgenomen. Vervolgens werkt hij in drie lange hoofdstukken van telkens ongeveer honderd bladzijden in omgekeerde volgorde zijn drieledige werkhypothese uit: "Ten eerste, gezien hun veranderende rol in een massademocratie, wil elke politieke partij de informatie die de media bieden zoveel mogelijk onder controle hebben. Ten tweede moeten de politieke partijen, om dat doel zo succesvol mogelijk te bereiken, het personeel dat belast is met het uitvoeren van die informatie (journalisten, programmamakers, directie) zo veel mogelijk kunnen controleren. Wat, ten derde, gezien de specifieke naoorlogse constellatie in België het beste kon gedaan worden in een monopolistische openbaarrechtelijke structuur" (p. 38).

In een eerste deel (hoofdstuk 2 en 3) komt de ontwikkeling van de structuur van de omroep, de keuze voor een monopolistische openbaarrechtelijke omroep, aan bod. België, dat in tegenstelling tot nu vanaf zijn onafhankelijkheid tot het begin van de 20ste eeuw één van de koplopers was op economisch vlak (het eerste land na Groot-Britannië dat industrialiseerde) en op politiek gebied (een tijdlang een burgerlijk-liberale modeldemocratie), experimenteerde ook in een vroeg stadium met het nieuwe medium radio. Vanaf 1913 werden vanuit het koninklijk paleis te Laken regelmatig muzikale uitzendingen verzorgd. Na 1918 gingen meer en meer privé-zenders in de ether. De belangrijkste, de liberaal-Franstalig geïntendeerde zender "Radio Belgique" werd in 1930 de nationale zender NIR/INR van België. De nationale zender kreeg onmiddellijk een monopoliestatuut, zogezegd om redenen van technische aard (België had slechts 3 golflengtes ter beschikking gekregen), maar in feite, aldus Burgelman, omdat de drie traditionele politieke partijen op die manier het best het nieuwe medium konden controleren (p. 98). De oververtegenwoordiging van de liberalen werd geaccepteerd omdat deze in de omroepsector als dusdanig en bij de totstandkoming van de wet van 1930 (onder een liberale minister van verkeer) nu eenmaal zeer sterk stonden. Naast de nationale omroep waren nog gewestelijke omroepen actief, mooi gedoseerd volgens de regionale partijpolitieke verhoudingen (Antwerpen liberaal-vrijzinnig, Oost-Vlaanderen socialistisch, West-Vlaanderen en Limburg katholiek). Elke partij had ook zijn omroepvereniging (één per taalgroep), die een groot aandeel van de zendtijd (2/5!) invulden. De partijpolitisering van de omroep was dus al voor 1940 een feit! Na de tweede wereldoorlog werd de monopoliepositie van de nationale omroep bevestigd en zelfs nog verder versterkt. De gewestelijke privé-zenders werden onder de curatele van de na-

tionale omroep gebracht, significant genoeg met behoud van de gewestelijke partijpolitieke dosering. Het aandeel van de omroepverenigingen werd sterk teruggebracht en gereduceerd tot het verzorgen van een beperkt aantal politieke tribunes. De katholieke omroepvereniging was de enige goed uitgebouwde vereniging en hier circuleerden ideeën tot het opstarten van een eigen katholieke omroep. Jan Boon, de katholieke administrateur-generaal van het Vlaamse NIR, kon de CVP er echter van overtuigen dat een strategie, die de katholieke meerderheidspositie in een nationale omroep ambieerde, op termijn voor de CVP voordeliger was dan een verzuild omroepbestel zoals in Nederland. Het "master"-plan van Boon is volgens Burgelman ook gelukt: zoals de socialisten in Wallonië, domineerden de katholieken in Vlaanderen de omroep.

In een tweede ronde bestudeert Burgelman de omroepinterne gevolgen van de partijpolitieke horigheid van de omroep, nl. de politisering van het omroepersoneel. Hij heeft daarvoor de benoemingsdossiers van het kaderpersoneel (met uitsluiting van de technische en (lagere) administratieve diensten) uitgepluisd. De uitkomst is voorspelbaar en toch schokkend, want niets is veilig voor de alles doordringende politisering. In de omroep circuleerden, eerst openlijk, later meer afgeschermd, zgn. "politieke organigrammen" van diensten, sectoren, soms van een volledig departement waarin het personeel politiek gecategoriseerd werd. Deze organigrammen werden gebruikt telkens er personeel diende benoemd of bevorderd te worden. Bij het vacant worden van een plaats werd eerst gekeken naar de juiste politieke kleur, resp. het (heilige) politieke evenwicht en slechts daarna naar de mogelijke personen, die de vacature konden opvullen. Dat gold voor de hoogste functies, de leden van de Raad van Beheer en voor de administrateurs-directeur-generaal (de katholiek Vandenbussche sprong wegens de aanvankelijke ondervertegenwoordiging van het katholieke segment zo over alle hoofden heen en maakte dank zij zijn politieke kleur een blitzcarrière). Omdat het proces van politisering een eigen dynamiek ontplooit en zich steeds verder gaat uitstrekken op nieuwe terreinen - Burgelman toont dat zeer overtuigend aan -, werd ook de top van de gewestelijke omroep en de hele journalistiek-culturele sector onderworpen aan de partijpolitieke doseringsmechanismen. Politisering was de regel, die zo vanzelfsprekend was dat hij nauwelijks gecontesteerd werd. Het enige punt van discussie betrof de verdeling van de benoemingen: onder druk van de katholieken evolueerde men van een gelijkmatige naar een proportionele vertegenwoordiging van de drie traditionele partijen. De gevolgen voor de omroep zijn navenant. Vermits de normale selectiecriteria buitenspel komen te staan of hoogstens secundair meespelen, leidt het primaat van de partijpolitiek onvermijdelijk tot kwaliteitsverlies. Bovendien is de partijpolitisering ook verantwoordelijk voor de overbureaucratisering en -hiërarchisering van de omroep. Op alle niveaus werd er voor gezorgd (door het verhogen van het aantal leden van de Raad van Beheer, door het creëren van de overbodige functie van adjunct-administrateur-directeur-generaal, ...) dat er vol-

doende functies aanwezig waren om de subtiele partijpolitieke doseringen toe te laten.

In een derde deel gaat Burgelman na hoe het gepolitiseerde karakter van de omroep ook de inhoud en de vormgeving van het informatieaanbod beïnvloedt. Hij maakt daarbij een onderscheid tussen het impliciet en het expliciet informatiebeleid. Veel discussies en overwegingen hoe het informatiebeleid optimaal gestalte dient te krijgen, zijn er niet geweest. Voor zover er expliciete aanwijzingen gegeven werden, spoorden die aan tot voorzichtigheid: men diende zich, aldus de toenmalige directeur van de gesproken uitzendingen G. De Muynck in 1946, "te onthouden van "toute attaque personnelle" en te vermijden "de heurter les opinions politiques ou religieuses des auditeurs" (p. 442). De achterliggende impliciete conceptie duidt Burgelman aan als een servitude-beleid: het journaal en de nieuwsdienst werden gereduceerd tot passief-receptieve instanties, die louter als vehikel fungeerden van de door de grote politieke partijen gemaakte nieuwsfeiten. De nieuwsuitzendingen hadden daardoor een officieel-monotoon karakter. Men lette er ook angstvallig op de politieke partijen en de grote politieke tenoren niet tegen de haren te strijken. De omroep stond volgens Burgelman zowel voor als na de oorlog volledig "in functie van het Belgisch establishment" (p. 91). De reden voor deze horigheid onderstreept hij telkens en telkens weer: de behoefte aan controle van de omroep door de politieke partijen.

Zoals gezegd apprecieer ik het boek van Burgelman zeer. Dat wil niet zeggen dat het geen mankementen zou vertonen. Het belangrijkste mankement betreft m.i. de dikte en de stijl. Het boek is nu al te wijldopig uitgesmeerd over bijna 500 kleingedrukte pagina's. Dat kon heel wat korter. De auteur herhaalt zich dikwijls en heeft altijd zeer veel tekst nodig vooraleer hij zijn punt gescoord heeft. De omslachtige schrijfstijl maat het er niet gemakkelijker op en herinnert mij aan het universiteitsduits, dat men mezelf, ik geef het graag toe, dikwijls verweten heeft (en misschien nog verwijt). Ik vind het spijtig dat de drempel voor de doorsnee-lezer van wetenschappelijke boeken nu zo hoog komt te liggen. Een tweede punt van kritiek betreffen de niet geslaagde correcties die Burgelman vanuit zijn onderzoek wil aanbrengen op de verzuilings- en pacificatieliteratuur. Burgelman verwijt aan de anderen hun romantische conceptie van verzuiling, de waardengebonden mobilisatie van een achterban, om vervolgens op de machtspolitieke aspecten ervan te wijzen. Niemand ontkent echter dat verzuiling steeds ook een machtspolitiek spel geweest is (ook de accommodatie van de concurrerende politieke elites wordt natuurlijk vanuit dit oogpunt bekeken). Burgelman gaat zelf zozeer op in zijn machtspolitieke benadering dat hij verzuiling gewoon reduceert tot politisering. Hij schakelt de politisering van de openbaarrechtelijke omroep gelijk met de verzuiling ervan. De oprichting van aparte zuilgebonden omroepen zoals in Nederland (gesegmenteerd extern pluralisme) is echter iets heel anders dan de partijpolitieke verkaveling van een monopolie-omroep. Verzuiling en politisering zijn twee verschillende manieren om de invloed van de eigen zuil en/of partij veilig te stellen. Burgelman ba-

naliseert dat onderscheid : in de nacht van de partijpolitieke instrumentalisering zijn voor hem alle koeien grauw. Een derde en laatste opmerking heeft te maken met het methodologisch statuut van zijn machtspolitieke benadering. Sinds 1930 zijn zowel structuur, personeelsbezetting als informatiebeleid van de omroep op heel wat punten gewijzigd. Bij alle wijzigingen (en continueringen) schuift Burgelman steevast als verklaring naar voor : dat komt omdat op die manier de belangen van de politieke partijen het best worden gediend. De machtspolitieke verklaring krijgt aldus, zoals b.v. ook vaak voorkomt bij de adepten van de vrije markt, een metafysisch statuut, de empirische verklaring verandert in een apriori benadering. Daarom is het des te spijtiger dat, ondanks 500 pagina's en een evolutieschets van bij het prille begin, over de periode na 1960 volstaan wordt met een aantal sporadische bemerkingen. Rond de jaren '70 komt immers een nieuwe generatie, meer onafhankelijke journalisten op de BRT terecht. Die nieuwe inbreng stond haaks op de partijpolitiserings en zorgde trouwens voor heel wat heibel. Misschien zijn de politieke partijen dan toch niet zo almachtig ?

Een stevig werkstuk kan wat kritiek verdragen. Dat is het geval met het boek van Burgelman. Het is het lezen waard. En zijn aanbeveling dat ook in andere parastalen en overheidsdiensten de politiseringsdimensie zou moeten onderzocht worden, verdient opgevolgd te worden.

Staf Hellemans

Burke, P., *Volkscultuur in Europa. 1500-1800*. Amsterdam, Agon, 1990 (vertaling van *Popular Culture in Early Modern Europe*. Aldershot, Wildroad House, 1978).

De aantrekkingskracht van dit boek ligt vooreerst in het kleurrijke beeld dat de auteur hier schetst van de volkscultuur van boeren en ambachtslieden in de periode 1500-1800. Aan de hand van concreet materiaal, zoals liederen, verhalen, gedichten, toneelstukken, prenten en feesten illustreert P. Burke hoe het 'gewone' volk in die tijd symbolisch uitdrukking bracht van haar betekenisgevingen, attitudes en waarden.

Aan de bron van onze hedendaagse kennis over de toenmalige volkscultuur ligt de 'exotische' belangstelling die de intellectuelen en de burgerij koesterden eind 18e- begin 19e eeuw voor deze 'vreemde' zeden en gebruiken. De voornaamste verdienste van dit boek is dat de auteur hierin een gefundeerde argumentatie opbouwt om een aantal misverstanden en stereotypen omtrent deze volkscultuur uit de wereld te helpen. Alhoewel er steeds gesproken wordt over de volkscultuur, was de (sociale) gelaagdheid van de samenleving toen zo scherp dat dit ook een culturele verscheidenheid betekende die zich vertaalde langs sociale, regionale, etnische en religieuze verschillen. De volkskunstenaar was ook meer dan een spreekbuis van zijn traditie, maar kon mits een persoonlijke bijdrage een wezenlijke variant produceren binnen dit traditionele kader. Bovendien verwijst

de term volkscultuur niet naar een homogeen blok van onveranderlijke oergewoonten en gebruiken : de volkscultuur bezit wel degelijk een geschiedenis.

Wanneer men deze 'exotische' belangstelling inruilt voor een meer wetenschappelijke kijk op de volkscultuur, besluit P. Burke, is tevens het onderscheid tussen 'hogere' en 'volks'-cultuur, symmetrisch gekoppeld aan het onderscheid tussen 'elite' (burgerij, intellectuelen en clerus) en 'volk' (boeren en ambachtslui) niet langer houdbaar. Wel stelt hij voor om een onderscheid te maken tussen een meerderheid van de bevolking voor wie de volkscultuur de enige, voor hen toegankelijke cultuur was en een minderheid die toegang had tot de 'hogere', 'ernstige' cultuur en als 'spel' participeerde aan de 'lagere' volkscultuur. Tussen beide groepen was er weliswaar een intense wisselwerking die ertoe leidde dat elementen uit de andere cultuurtraditie ontleend of overgenomen werden. In deze geschiedschrijving heeft de auteur terecht heelwat aandacht besteed aan het feit dat we voor onze kennis van deze volkscultuur aangewezen zijn op 'gekuiste', 'verbeterde' versies van personen afkomstig uit de 'hogere' cultuurtraditie. P. Burke waarschuwt hierom voor de nodige methodologische voorzichtigheid.

Naar een sociologenpubliek toe is dit werk in sociale geschiedschrijving belangrijk omdat dit een illustratie betekent van de oproep die P. Burke verdedigt tot convergentie van sociologie en geschiedschrijving (zie P. Burke, *Sociology and History*, 1980). In de loop van de twintigste eeuw hebben beide wetenschappen meer en meer afstand genomen van elkaar en zich een eigen methodologisch instrumentarium aangemeten. Tesamen met de Franse Annales-school behoort P. Burke tot die groep van hedendaagse historici die zich vragen stellen over de scheidingslijn tussen sociologie en geschiedeniswetenschap. Deze oproep lijkt de laatste vijftien jaar ook gehoor te vinden bij sociologen (o.a. Elias, Skocpol, Giddens) die stellen dat in essentie elke sociologiebeoefening historisch gefundeerd dient te zijn. De stelling wordt verdedigd dat het onderscheid tussen sociologie en geschiedenis louter een kwestie van inhoudelijke taakverdeling is en niet berust op een logisch of methodologisch verschil.

Martin Ruebens

Corbey, R., *Wildheid en beschaving. De Europese verbeelding van Afrika.* Baarn, Ambo, 1989.

In dit boek wil de Nijmeegse cultuur-filosoof Corbey een analyse bieden van de manier waarop Afrika in de Europese (koloniale) verbeelding voorkwam. Dit voor de periode van 1850 tot 1930. Wat hem daarbij vooral interesseert is, om in het jargon van de auteur te blijven, de manier waarop de Afrikaanse beschaving door de Europese publieke en koloniale opinie "betekend" werd : wat was het beeld dat toen in Europa van de Afrikaanse cultuur en inwoners gehanteerd

werd. Of beter gezegd, en om in het jargon van de auteur te blijven, waarop was dat beeld geconstrueerd.

Een deconstructivistische analyse, aangezien het de auteur zélf is die stelt met het "postmoderne/poststructuralistische denken een constructionistische kennisopvatting" (p. 164) te delen. Hierbij wordt uitgegaan van het feit dat elke kennis niet alleen cultureel bepaald is, maar bovendien de belangen weerspiegelt van wie aan het woord is. Concreet betekent dit dat nagegaan wordt hoe het, toenmalig als objectief voorgestelde, discours over Afrika de Europese politieke en economische belangen over dit continent verhult.

Waar de auteur dan ook naar op zoek gaat is hoe het koloniale Europese superioriteitsgevoel t.a.v. Afrika terug kan gevonden worden in de concrete manier waarop over dit continent, haar beschaving(en) en inwoners gedacht, geschreven en afgebeeld werd. Daarvoor analyseert hij niet alleen koloniale foto's, literatuur, schilderkunst, etnografische of andere relevante wetenschappelijke literatuur uit die periode maar ook, wat vrij origineel is, de vele tentoonstellingen van "natives" en hun artefacten die toen in Europa werden georganiseerd.

In deze verschillende vormen van verbeelding vindt de auteur daarbij telkens een, zoals het een goed structuralist betaamt, paradigmatische dichotomie tussen de "beschaafde en wilde" voorstelling van respectievelijk Europa en Afrika. Europa betekent daarbij: civilisatie, mannelijkheid, helderheid, christelijk, enzovoort. Afrika daarentegen staat voor donker, dierlijk, primitief, vrouwelijk, heidens, enzovoort.

Een wereldschokkende vondst is dit uiteraard niet. Net zo min als dit het eerste boek is waarin gewezen wordt op de noodzaak van een zeker cultuurrelativisme als antidotum voor het Europese ethnocentrisme. Er zijn tientallen, door de auteur onvermelde, studies naar de wijze waarop de "derde wereld" in de Westerse massamedia cliché-matig geportretteerd werd/wordt, naar de wijze waarop die cliché de westerse belangen dienen, naar de assumpties waarop dit berust en naar de noodzaak voor een ruimer cultuurbegrip in de evaluatie van andere culturen.

Of de gehanteerde deconstructivistische methode origineel is voor dit probleemgebied, staat hier niet ter discussie. Maar of dit een zeer onzorgvuldig bronnenonderzoek en chaotische presentatie van het gebruikte materiaal toelaat is toch wel de vraag. Feitelijk wordt nergens duidelijk gemaakt waarom de auteur de bronnen onderzoekt die hij in zijn boek opsomt en waarom voor een bepaalde groep teksten binnen het globale discours over Afrika mag besloten worden dat die de vermelde clichés bevatten. Zo ontbreekt een grondig onderzoek naar de Afrikaanse beeldvorming in de Europese schilderkunst, maar de auteur stelt wel moeiteloos dat ook deze tekst de paradigmatische dichotomie "wild/beschaving" weerspiegelt. Nergens wordt trouwens gesteld hoe die paradigma's werden opgespeurd en met welke mate aan verifieerbaarheid dat gebeurde.

Wat het meest stoort aan dit boek is dan ook de vrij chaotische en symptomatische manier van bewijsvoering. Van meet af aan wordt gesteld dat gezocht zal worden naar het "wilde, begerige" beeld van Afrika en uiteraard wordt dat ook gevonden. Zo baseert de auteur zich voor zijn analyse van koloniale foto's, zijn meest belangrijke casus, voornamelijk op een collectie naaktfoto's van zwarte vrouwen gemaakt door een Franse colon. Op basis daarvan de deductie maken dat het hele discours over Afrika doordrenkt was van misprijzen en *dédain*, maar tegelijk ook begerigheid en oerverlangen, t.o.v. de Afrikaanse beschaving is natuurlijk gemakkelijk. En dat die foto's op de koop toe dienden als substituut van in Europa moeilijker te vervullen erotische wensen - aangezien bij de zwarte naaktfotografie het alibi van de wildheid handig kon voorgewend worden ter legitimatie van de verspreiding ervan in Europa - is nu ook niet bepaald verrassend. Vervulde de religieuze of classicistische schilderkunst in Europa immers niet dezelfde functie?

Kortom dit belangrijke onderwerp wordt op een te slordige en te intuïtieve manier aangepakt. Het resultaat is dan ook dat permanent open deuren worden ingetrapt. Een gemiste kans.

Jean-Claude Burgelman

Duby, G., *De middeleeuwse liefde*. Amsterdam, Agon, 1990 (vertaling van *Mâle Moyen Age : de l'amour et autres essais*. Paris, Flammarion, 1990).

Bij uitgeverij AGON verscheen een vertaling van George Duby's 'Mâle Moyen Age', een verzameling essays over de middeleeuwse samenleving. Omdat het thema van de middeleeuwse liefde de hoofdbrok vormt van dit bundel, kreeg het meteen ook de gelijknamige titel. Andere thema's zijn : verwantschapstructuren en waarden in de middeleeuwen. Het boek wordt afgerond met een boeiende reflectie op het historisch onderzoek in de periode 1950-1980. De auteur, Georges Duby, een van de belangrijkste hedendaagse Franse mediaevisten, is op dit ogenblik verbonden aan het Collège de France. Zijn oeuvre kent al een redelijke omvang en kan grosso modo in drie perioden ingedeeld worden. Tot de eerste periode behoort zijn onderzoek naar het economisch leven in de middeleeuwse samenleving. In een tweede periode wordt het economisch spoor verlaten en de aandacht gericht op sociale aspecten zoals de positie van de jongeren, *matrimoniale strategieën* enz. In de derde periode treedt het *imaginaire* op het voorplan : de middeleeuwse beeldvorming rond de maatschappelijke structuur, de plaats van de vrouw en de seksualiteit. Dit vertaald werk bevat zowel essays uit de tweede als uit de derde periode en werden tussen 1967 en 1986 geschreven.

Duby 'historicus' noemen is misleidend, tenminste wanneer onder dit begrip nog de (overigens achterhaalde) evenementiële geschiedschrijving wordt verstaan. 'Historische antropologie' lijkt me toepasselijker voor Duby's benaderingswijze.

Ongetwijfeld is de invloed van de Franse 'Annales-school' daar niet vreemd aan, getuige zijn passie voor de institutionele facetten van het middeleeuws verleden en het sporadisch ironiseren van een naieve positivistische attitude t.a.v. historische feiten. Toch is Duby geen slaafse navolger van de 'Annales' traditie, eerder een kritische uitloper. Voor hem is de taak van een historicus zondermeer complexer dan het louter 'constateren' van feiten, maar daarom moet het evenementiële nog niet uit de geschiedschrijving worden verbannen. De complexiteit van het verleden moet de historicus aansporen tot voorzichtigheid in het formuleren van hypothesen en tot bescheidenheid.

Deze fundamentele basishouding weerspiegelt zich in de stijl en de vormgeving van alle essays. Duby poneert zelden, hij tast af. De essays presenteren zich als een continu zoeken naar de juiste contouren van middeleeuwse instituties die zich nooit 'at face value' blootgeven in bestaande documenten. Dit blijkt meteen in het eerste essay: 'Het huwelijk in de volle middeleeuwen'. Duby wijst op de 'lectuurontsporingen' die veroorzaakt kunnen worden omwille van de aard van de historische bronnen.

Een eerste perspectieffout kan optreden wanneer de historicus de normatieve uitspraken, de woorden van regelgeving en de formules van de juridische acten *letterlijk* zou nemen. Wat woorden zeggen in wettelijke of formele voorschriften, maakt deel uit van een ideologische constructie die gemaakt is om bepaalde daden te rechtvaardigen en in zekere mate te versluieren. Zo ziet men in de loop van de 12de eeuw in verkoops- of schenkingstitels steeds vaker naast de naam van de man ook deze van de echtgenote optreden. Een letterlijke interpretatie zou hieraan de betekenis toeschrijven van een op gang gekomen ontvoogdingsproces. Maar ook een tegengestelde verklaring is net zo plausibel, namelijk dat de vrouw hierdoor nog meer garant staat voor het doorgeven van datgene wat ze bezit of erft.

Een tweede perspectieffout kan optreden wanneer de historicus zonder meer het standpunt overneemt van de geestelijkheid die bijna alle teksten samenstelde waarover de historicus beschikt. Onderzoek naar de plaats van het huwelijk in de feodale samenleving voltrekt zich dan ook onophoudelijk tegen de achtergrond van een strijd tussen twee modellen: 1) een lekenmodel dat als taak heeft, van generatie tot generatie, de bestendigheid van een specifieke produktiewijze te garanderen, kortom de status 'van een huis in stand te houden'; 2) een kerkelijk model gericht op het tijdloos doel de aandriften van het vlees af te remmen en een overmaat aan seksualiteit aan banden te leggen.

Het eerste model verklaart waarom vaak een langdurig proces van onderhandelen aan de huwelijksvoltrekking vooraf gaat. Deze langetermijnstrategie vraagt de grootste omzichtigheid omdat hierdoor het gevaar van verarming kan bezweerd worden. Drie basisattitudes schijnen hierbij een rol te spelen: 1) een bewuste of onbewuste voorkeur voor endogamie, m.a.w. het vinden van vrouwen binnen de gezamenlijke verwanten; 2) de bedachtzaamheid niet buitensporig veel

nakomelingen te verwekken, wat verklaart waarom een aanzienlijk deel van de kroost ongetrouwd moet blijven; 3) wantrouwen en geslepenheid bij het ingewikkeld gebruik van (loven en) bieden. Over het tweede model is men doorgaans beter geïnformeerd omwille van de talloze bestaande documenten.

Aanvankelijk bestaat er onder invloed van de monastieke kant van de Kerk, een tendens tot veroordeling van het huwelijk, maar omdat het ook een instrument kan zijn voor het drastisch inperken van 'overmatig gebruik der seksuele organen' wordt het huwelijk stilaan getolereerd als 'kleiner' kwaad. De Kerk neemt het huwelijk onder haar hoede, institutionaliseert het op voorwaarde dat hierdoor de seksualiteit aan banden wordt gelegd. De Kerk levert in de eerste plaats morele codes voor een goede huwelijksomgang, zij legt duidelijk grenzen tussen wat hoort en wat niet hoort. Langzaam maar zeker gaat deze Kerk zich ook met het huwelijksceremonieel bemoeien.

In de essays over de liefde - die zowat de helft van de bundel beslaan - zijn deze twee modellen steeds onderhuids aanwezig, zodat de auteur telkens weer bij de lezer nieuwsgierigheid weet op te wekken naar de manier waarop hij tracht door te dringen tot wat zich *reëel* achter deze dominante modellen afspeelde. Want ondanks het schaarse materiaal schuwt de auteur 'gewaagde' thema's niet zoals: 'liefde' in het 12de-eeuwse Frankrijk of de 'gelukkige' en 'ongelukkige' getrouwde vrouw.

Soms worden vermoedens over de concrete huwelijksverhoudingen op indirecte wijze uit de overheersende praktijk afgeleid. Zo kan men veronderstellen dat in een sociaal milieu waarin het gearrangeerde huwelijk centraal staat, er in de echtverbintenis weinig ruimte kan ontstaan voor wat in die tijd de ontplooiing van een 'caritas' heette. Weliswaar spoort de Kerk vanaf het midden van de twaalfde eeuw de hoge adel aan huwelijksbanden tot stand te brengen door wederzijdse instemming en bevestigen genealogische teksten dit principe, maar wanneer een meisje een voor haar gekozen man weigert riskeert zij een pijnlijke veroordeling door haar omgeving, tenzij devote motieven een rol spelen en de 'liefde tot God' haar doet kiezen voor een maagdelijk bestaan. Ook de bestaande gebruiken inzake opvoeding van jongens en meisjes laten de historicus toe daaruit een weerslag af te leiden op de echtelijke genegenheid.

Moraal en traditie bepaalden dat jonge meisjes, zodra zij twaalf jaar waren, konden onttrokken worden uit de gesloten wereld van de vrouwen, om dan met veel pracht en praal naar een bed te worden geleid waar een man op haar wachtte die zij nooit gezien had, hetzij een oudere man, hetzij een jongeling, nauwelijks ouder dan het meisje en vanaf zijn zevende getraind in een sfeer van mannelijk geweld. Het is dan ook erg waarschijnlijk dat voor de meeste meisjes het eerste seksuele contact een traumatische ervaring was. Af en toe vindt de historicus in kerkelijke documenten ondersteuning voor dergelijke hypothesen. Zo kan Duby ondermeer verwijzen naar de dispensatie die paus Alexander verleende aan een jongeling die uit onervarenheid zijn jonge bruid onherstelbaar verminkte, waar-

door de paus hem toestaat ... zich een nieuwe echtgenote uit te zoeken. 'Zulke kwetsuren', vervolgt de auteur, 'waren misschien uitzonderlijk, maar toch moeten we niet denken dat in de slaapkamer van de echtelieden, die werkplaats midden in de aristocratische woning waar de nieuwe schakels in de dynastieke keten werden gesmeerd, zich de zoetelijke idylles afspelen, die we krijgen voorgeschoteld in de huidige historische roman'. In dit soort huwelijk waren zowel de vrouw als de man gespleten personen. De vrouw moet in werkelijkheid twee echtgenoten dienen, de ene heeft het 'vruchtgebruik' van haar lichaam, de Andere, is de absolute heerser van haar ziel. Ook de man is in dit huwelijk gespleten, maar heeft het voordeel dat hartstochtelijke liefde niet hoeft gesublimeerd te worden, maar kan gericht worden op de ruimte die er is voor onbelangrijke activiteiten en speelse ongebondenheid.

Onvermijdelijk moet in deze themareeks over de Middeleeuwse liefde een woordje gezegd worden over 'de liefde die hoofs wordt genoemd'. En ook hier weer weet Duby de lezer te verrassen met een ongewone, maar daarom niet minder plausible conclusie waarmee hij een op het eerste gezicht precare vraagstelling afrondt. Met name de vraag naar de mogelijke relatie tussen de hoofse liefde, zijnde een *narratief fenomeen*, en anderzijds de *werkelijke machtsverhoudingen* in de feodale samenleving. Dergelijke probleemstelling is van nature sociologisch en een sociologisch ingestelde lezer vraagt zich dan af of er überhaupt voldoende indicaties zijn om dit soort probleemstellingen niet meteen, gelet op de moeilijke toegankelijkheid van bewijsmateriaal, als te speculatief af te wijzen. Welnu, het positief onthaal in die tijd van dergelijke 'dromerige en evasieve literatuur' is op zich reeds een indicatie, zonet is het onverklaarbaar waarom er zoveel van bewaard is gebleven. En Duby beklemtoont: 'Wilden die werken gehoor vinden dan moesten ze op een andere manier voeling hebben met datgene wat mensen voor wie ze werden geschreven, bezig hield, met hun concrete situatie. Omgekeerd hadden zij invloed op het gedrag van de mensen die er aandacht aan besteedden'. Het basismodel van deze hoofse liefde is dit van een 'jongere', een jeugdige man wiens opvoeding nog niet voltooid is. Het zijn verhalen over een vrijgezel, d.w.z. een man zonder wettige echtgenote die een vrouw, d.w.z. een gehuwde en dus ontoegankelijke, onneembare vrouw 'belegert'.

Deze krijgsmetafoor lijkt essentieel. De minne is een spel, een steekspel, waarbij de man zijn leven en zijn lichaam op het spel zet. Duby's stelling heeft een belangrijke consequentie. Zij wijst elk commentaar af dat de hoofse liefde ziet als een uitvinding van de vrouw. Het was een spel van mannen. Het is ook belangrijk te noteren dat de meeste geschriften terzake misogynie trekjes hebben, waarin de vrouw als lokmiddel fungeert. Dit leidt de auteur ertoe een politieke interpretatie te geven aan het fenomeen. Het bood de mogelijkheid om de greep van de soevereine macht op het ridderschap te verstevigen. De ridderlijke waarden konden erdoor opgepoetst worden in een tijdperk waar de geleidelijke doorbraak van een geldeconomie de superioriteit van deze sociale groep dreigde te onder-

mijnen. De inzet van het spel, de dame des huizes, moest gewonnen worden door anderen voorbij te streven. En de echtgenoot ging er mee akkoord dat zijn gemalin het middelpunt wordt in een denkbeeldige, speelse strijd om de eerste plaats. De rol van de vrouw bestond erin de vurigheid van de jongeren aan te wakkeren en met overleg de kwaliteiten van ieder op hun waarde te schatten. Wie het best gediend had werd gekroond. Het aanleren van dienstbaarheid, de plicht van trouwe vazallen, was dus het ultieme *pedagogische doel* van de hoofse liefde. Zo lijkt in deze driehoeksverhouding «jongen, dame, heer», de verering van de tweede term terug te ketsen naar de derde. *Zodat de vraag of de hoofse liefde binnen deze militaire samenleving niet evengoed als een liefde onder mannen kan geïnterpreteerd worden*, een uitdagende hypothese is voor de historicus.

Bewust kozen we deze probleemfragmenten uit het essaybundel omdat ze model staan voor de eigensoortige speurzijn van deze Franse historicus. Wat ongetwijfeld in alle essays als een constante aanwezig is, is de wijze waarop de auteur voor zijn lezers eerder de rol inneemt van een gids die juist het moeilijkst toegankelijke parcours uitzocht in een verkenning van het historische verleden. Zo doende wordt de benadering van elk thema meteen ook een initiatie in de onderzoeksmethode van de historicus. Eigen aan Duby is dat hij weet te boeien door een evenwichtige combinatie van verteltalent, een complete beheersing van het bronnenmateriaal en vooral een onmiskenbare verbeelding om dit materiaal in al zijn facetten te duiden. Elders (*) noemt Duby eerstgenoemde kwaliteit het enig aanvaardbaar transmissiemedium voor emoties die ongetwijfeld een rol spelen in de activiteiten van een historicus. De tweede kwaliteit relateert Duby het meest. Het is voor een mediaevist geen onmenselijke opdracht om alle documenten van dit afgegrensd tijdperk te kennen. Maar enkel wanneer de historische onderzoeker het aanwezige materiaal vanuit diverse, ja soms divergerende, uitgangspunten weet te bevragen kan hij het louter evenementiële overstijgen en de sociale en mentale structuren van een verleden tijdperk pogen te reconstrueren. De vertalers van 'Mâle, Moyen Age' hebben Duby's particuliere stijl voldoende weten te respecteren. Voor sociologen die via een vergelijkend sociologisch bezig zijn hun inzicht trachten te verruimen, is dit zondermeer aanbevolen literatuur.

Bovendien reikt de auteur in het laatste essay heelwat nuttige argumenten aan tegen een al te orthodoxe grensafbakening van disciplines uit de humaan wetenschappelijke bedrijvigheid. Duby's persoonlijke bijdrage tot een multidisciplinaire geschiedschrijving is een sprekend bewijs dat ook voor een kennisproducerende cultuur 'crossfertilizing' een kweek van extra kwaliteit kan opleveren.

(*) Uit een interview in *Magazine Littéraire*, nov. 1982, p. 22.

Hendrik Van Geel

Elchardus, M. en P. Heyvaert, *Soepel, flexibel, ongebonden. Een vergelijking van twee laatmoderne generaties*. Brussel, VUB-Press, 1990, 239 blz.

De studie van Elchardus en Heyvaert over de gelijkenissen en verschillen tussen twee generaties mannen en vrouwen tussen 20 en 46 jaar (in 1988) is een boeiende sociologische studie. Het boek valt aangenaam op door een vlot leesbare en bijna onderhoudende stijl. De cijfers krijgen kleur en betekenis binnen een maatschappelijk interpretatiekader dat op gedegen theoretisch inzicht gebaseerd is.

Via een studie van de waarden, overtuigingen, houdingen en gedragingen van twee generaties jongeren die in een verschillend tijdsklimaat zijn opgegroeid, slagen de onderzoekers erin om maatschappelijke veranderingsprocessen bloot te leggen. Opinieonderzoek wordt hierdoor verheven tot sociologie.

Na een inleidend hoofdstuk over de tijdskrans van de afgelopen dertig jaar die twee onderscheiden generaties van respectievelijk 20-31 en 31-46 jaar lijkt te overspannen, met een breukpunt rond 1973, komen diverse levensdomeinen in aparte hoofdstukken aan bod. Eerst is het gezin en het huishouden aan de beurt (hoofdstuk 2) gevolgd door de arbeid (hoofdstuk 3), inkomen en bestaans(on)zekerheid (hoofdstuk 4), geloof en ongeloof (hoofdstuk 5), toekomstperspectieven (hoofdstuk 6), het individualisme materialisme en postmaterialisme (de hoofdstukken 7 en 8) en tenslotte het thema van de flexibiliteit in het licht van de tijdsindeling (hoofdstuk 9). De samenvatting en besluiten geven op een heldere wijze in een globaal perspectief de voornaamste bevindingen weer (hoofdstuk 10).

Deze synthese gebeurt vanuit vier invalshoeken, met name de huidige dominant, de man/vrouw verschillen, enkele opvallende tendenzen en de realiteit versus het beeld in de media. Dit behoort tot de meest boeiende bladzijden die sociologen de voorbije jaren schreven.

Overtuigend wordt aangetoond dat we naar een samenleving van twee-verdieners evolueren. Als er nog verschillen zijn tussen mannen en vrouwen dan is dat niet omwille van een principiële keuze maar omwille van praktische belemmeringen. Feitelijk blijft deeltijds werk grotendeels vrouwenwerk en dat is precair. Jonge vrouwen hebben het moeilijk om uiteenlopende verwachtingen van werk, gezin (echtgenoot en kinderen) en vrije tijd te coördineren. Het dominante levensdoel van 85% van de jonge volwassenen is nog steeds werk vinden, trouwen, een huis kopen en kinderen krijgen, in die volgorde. Het huisgezin blijkt een gulzige institutie te zijn.

Vlaanderen is nog nipt een katholiek land met een vrijzinnige minderheid, maar deze zgn. kathol-liciteit dreigt verder af te nemen. Dit klopt met recente cijfers van de kerkelijkheid naar leeftijd. Naast de grote onverschilligheid (en tolerantie) op religieus vlak zijn hier en daar sporen van een rozig geloof te onderkennen. Boze geesten en duivelse krachten komen daarin niet voor.

Opvallend is de vaststelling dat de jongere generatie minder utilitair individualistisch is dan de vorige. Het expressief individualisme is dominant bij de twee generaties.

Het precaire karakter van de economische zelfstandigheid van de vrouwen is één van de bronnen van ongelijkheid tussen mannen en vrouwen. De arbeidsmarkt bevestigt de traditionele sekse-rollen. Het levensdoel van mannen en vrouwen is nagenoeg hetzelfde. De kerkelijke betrokkenheid van mannen en vrouwen verschilt nog nauwelijks maar vrouwen zijn iets meer (bij)gelovig, minder individualistisch, meer gezinsbetrokken en daarmee samenhangend ook meer materialistisch. Men kan stellen dat vrouwen hetzelfde levensdoel hebben als de mannen maar dat ze dit benaderen vanuit een andere invalshoek met een grotere spanning tussen beroeps- en gezinsrollen, daarom kan men gewagen van een *sociaal-economische convergentie naast culturele divergentie* van mannen en vrouwen.

De flexibiliteit van de werknemers en de onvoorspelbare tijdsindeling zijn belangrijke trends. Dit geldt ook voor de institutionalisering van het ongehuwd samenwonen (rond 1/4 voor minstens een bepaalde periode) en verder uitstel van huwelijk en ouderschap zonder dit nochtans te trivialisieren. De ontkerkelijking zet zich door zonder dat de georganiseerde vrijzinnigheid toeneemt. Bij de jongste generatie lijkt de aftocht van het utilitaire individualisme ingezet.

Tenslotte wordt een geretoucheerde groepsfoto voorgesteld waaruit blijkt dat het beeld van de yuppie dat ons zo overtuigend door de media van de jaren tachtig werd getoond, eigenlijk nep blijkt te zijn. Als er al yuppies zouden bestaan dan zijn ze niet alleen met bijzonder weinig, ze zijn bovendien vooral weinig geschoold.

De meeste gegevens van het onderzoek zijn afkomstig van een door het NFWO ondersteund tijdsbudgetonderzoek uit 1988 (TOR '88) waarin 1265 mannen en vrouwen van 20 tot 69 jaar werden bevroegd. Daarvan behoren 814 eenheden tot de twee bestudeerde leeftijdscategorieën. Het boek werd uitgegeven met steun van de Nationale Vrouwenraad en het richt zich tot een ruim publiek. Om die reden wordt weinig ingegaan op de methodologie en is de analyse uiterst eenvoudig gehouden zonder informatie over de statistische tests, en slechts af en toe multivariaat. Er wordt terecht gezegd dat verdere uitdieping nodig is.

Naast een schoonheidsfoutje i.v.m. de standaardfouten in de technische fiche van het onderzoek op blz. 225 kunnen we een paar kritische bedenkingen geven.

De operationalisering van een aantal concepten verdient verdere aandacht. Dit is b.v. het geval met de korte versie van de Inglehart-schaal. Als men bemerkt door welke vier luttele items theoretisch zware concepten als materialisme en postmaterialisme, geïndiceerd worden, dan dringt zich toch wel diepergaand onderzoek op. Hetzelfde geldt min of meer voor enkele andere schalen.

De voornaamste methodologische opmerking heeft betrekking op leeftijds- en generatieverschillen. In deze studie kunnen die eigenlijk niet uit elkaar gehouden worden. De twee generaties werden immers gelijktijdig ondervraagd in 1988. Men heeft m.a.w. niet de antwoorden van de huidige 32-45 jarigen toen die zelf nog 20-30 jaar waren. In hoever zijn de huidige 32-45 jarigen niet veranderd in vergelijking met ruim tien jaar geleden zodat sommige verschillen veeleer aan de leeftijd moeten toegeschreven worden?

Jaak Billiet

Franke, H., *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland*. Aula-paperback, 1990, 919 p..

Toen Huyse en Berting België en Nederland vergeleken (*Als in een spiegel*, 1983, Kritak, 271 p.) bleek België er in de vier sectoren waarop hun vergelijking betrekking had (huisvesting, arbeid en tewerkstelling, gezondheidszorg en onderwijs) 'beter' uit te komen. Dat geldt ongetwijfeld niet voor de sector van het gevangeniswezen en de strafrechtsbedeling in haar geheel.

In *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* brengt dr. Herman Franke van de Universiteit van Amsterdam alvast al een overzicht van de geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen vanaf de Verlichting tot nu. Hij doet dit uitsluitend vanuit de positie van de gevangene, die volgens hem gevoelig is geëmancipeerd. Frankes geschiedenis schetst opkomst en verval van de cellulaire gevangenis, waarbij gevangenen tussen 1850 en 1945 in volstrekte afzondering werden opgesloten. Hij baseert zich op de theorie van Norbert Elias. Deze zag sinds de middeleeuwen een voortschrijdend civilisatieproces aan de gang, waarbij de mensen zich steeds beschaafder gedragen en een afkeer van fysiek geweld groeide. Er ontstond een overgang van 'Fremdzwang' (dwang van buitenaf om normen te doen naleven) naar 'Selbstzwang' (geïnterioriseerde dwang). Bepaalde regels werden daarbij zo gewoon dat men zelfs het dwangaspect vergat. In de visie van Elias gaat dit civilisatieproces gepaard met een distinctieproces van de hogere kringen, die steeds een stapje voor willen blijven. De oorzaken van dit proces vindt Elias in de toenemende interdependentie van de mensen ten opzichte van elkaar, maar vooral in de opkomst van de nationale staten, die zich een geweldsmonopolie toeëigenen.

Dit civilisatieproces gaat, in de visie van Franke, gepaard met een emancipatieproces, waarbij de machtsbalans tussen gevangene en bewaarder evolueert in het voordeel van de opgeslotene. Dit proces is een grotendeels onbedoeld gevolg van het eerste. De gevangenenbeweging is de enige emancipatiebeweging waar het niet de betrokkenen zelf waren die ze in gang staken. Hun inbreng werd pas na de tweede wereldoorlog belangrijk als ze door middel van opstanden en controversiële werken in het nieuws komen. Franke wijst er echter op dat gevangenen al in de 19e eeuw over twee machtsbronnen beschikten die

alleen maar zouden toenemen. Vanaf het moment dat de gevangenis - in de visie van de beleidsmakers - niet alleen meer moest afschrikken, maar ook zedelijk moest verbeteren konden de gevangenen telkens weer de rechtvaardiging van de gevangenis in twijfel trekken door *niet* te verbeteren. Bovendien - en dat is de tweede machtsbron van de gevangenen - naarmate ook bij cipiers de afkeer van fysiek geweld en toegebracht leed groeide en naarmate hun geloof in de zedelijke verbetering als ideaal toenam, werd het beleid steeds meer gedwongen om het extra leed dat men toevoegde te rechtvaardigen. Zowel de gevangenen - door te blijven lijden en niet zedelijk te verbeteren - als de bestraffers - door steeds weer nieuwe positieve effecten van de vrijheidsstraf te verwachten -, droegen bij tot de toenemende emancipatie van de gevangenen. Franke beklemtoont heel sterk de groeiende afkeer voor fysiek geweld en voor het leed van anderen *als maatschappelijk proces*. Hij vergeet niet dat je pas begrip kan hebben voor het leed van andere mensen als je het zelf hebt ervaren: we zien dit bij Coornhert, Graevius, vele oranjegezinden in 1815, de socialisten in het begin van deze eeuw, de dienstweigeraars na de eerste wereldoorlog, de verzetslieden na de tweede wereldoorlog. Al deze intellectuelen problematiseerden het leed van de gevangenen. Je zou hun betekenis in het emancipatieproces van gevangenen als doorslaggevend kunnen zien, maar dat doet Franke niet: hun invloed mag niet worden overschat: ze maakten situaties bekend die onbekend waren bij het grote publiek, maar dat had maar succes omdat er daar een lange termijn verandering aan de gang was waarbij men steeds minder leed kon verdragen. Franke wijst er bovendien op dat Nederland na de tweede wereldoorlog een 'stuwende achterstand' (naar Romein) had in te lopen: pas tengevolge van de opname van verzetsstrijders in de gevangnissen had de kritiek op het cellulaire regime, die uiteindelijk al bestond sinds Charles Dickens hem in de negentiende eeuw formuleerde, plots als heel waardevol ervaren. In Frankes visie staan de onbedoelde gevolgen van sociale actoren en de relatieve autonomie van het sociale centraal. Zo stelt hij b.v. dat de enorme nieuwbouw van de jaren 80, die de uitdrukking is van een toenemende repressieve aanpak van de criminaliteit, wel eens tot onbedoeld gevolg kunnen hebben dat het emancipatieproces van gevangenen nog wordt bevorderd omdat het aantal gevangenen om demografische redenen toch zal afnemen, zodat men teveel cellen zal hebben en dus de oude bajesen kan sluiten.

Franke wijst er wel op dat het gevangenenleed toch relatief gezien nog toenam sinds de tweede wereldoorlog. In de gewone samenleving steeg de welvaart (vrijtijds- en sportcultuur) en de afbouw van hiërarchische verhoudingen nog veel sneller dan in de gevangnissen, zodat het leed zelfs groeide. Franke leidt dit o.m. af uit het toenemend aantal zelfmoorden en verminkingen, dat tienmaal hoger is dan in het gewone leven.

Dr. Franke bekritiseert zowat alle andere visies op de opkomst van het gevangeniswezen. Ze hebben z.i. drie soorten fouten:

- de oorzaak wordt te veel gezocht in *ad hoc verklaringen*. David Rothman vindt haar voor de VSA in de desorganisatie van de maatschappij na de burgeroorlog. Ignatieff zoekt de opkomst van de 'penitentiaries' in Engeland o.m. in het feit dat deportatie na de Amerikaanse onafhankelijkheidsoorlog onmogelijk werd, dat na de slag bij Waterloo vele werkloze militairen een baan zochten en dat de criminaliteit enorm toenam door de werkloosheid tengevolge van de commercialisering van de landbouw. Foucault koppelt de opkomst van het gevangeniswezen dan weer aan typisch Franse omstandigheden: het verval van de absolute monarchie en het in onbruik raken van theatrale terechtstellingen. Deze verklaringen werpen volgens Franke weinig licht op de *algemene trend* in de gehele westerse wereld.

- men zoekt de oorzaak van de opkomst van de gevangenis ook te veel in allereerste blinde krachten of weldoordachte strategieën. Ignatieff en Rothman kennen een zeer grote invloed toe aan de ideeën van mensen uit de sociale bovenklasse; Melosse en Pavarini zien letterlijk een 'disciplinerend' complot van de bourgeoisie bezig. Ook Foucault reïficeert het machtsbegrip. Men heeft volgens Franke te veel oog voor de sturende invloed van machthebbers of voor anonieme krachten, en te weinig voor *het relatief autonome karakter van sociale ontwikkelingen en op de onbedoelde gevolgen van menselijke strevingen*.

- een derde tekortkoming van de klassieke verklaringen betreft de idee dat het hier gaat om schoksgewijze veranderingen: uitvindingen, geboorten, bruske transformaties e.d. Foucault ziet de grijze eenvormigheid van de gevangenis opdoemen nadat de openbare executies waren verdwenen. Deze breukentheorie is volgens Franke zeker fout: de gevangenis en de openbare executie bestonden overigens vele jaren naast elkaar. Doordat Foucault alleen maar het disciplinaire van de gevangenis beklemtoont, kan hij ook geen oog hebben voor de grote verschillen tussen een cellulair en een gemeenschappelijk regime en derhalve voor het onbewust emancipatieproces van de gevangenen.

Deze bedenkingen zijn zeker terecht. Maar na lectuur van Frankes boek blijft de vraag naar de grote verschillen tussen de landen: uit Frankes historisch onderzoek blijkt overigens dat John Howard al in het begin van de 19e eeuw vaststelde dat de Nederlandse gevangenen er veel beter aan toe waren dan de Europese (27). En over de huidige Belgische gevangenen laat Franke een gedetineerde, die zowel in België als in Nederland zat, zeggen: 'Neem het allerslechtste uit de Nederlandse gevangenen, vermenigvuldig dit met drie en plaats het een eeuw terug in de tijd, dan krijg je een beeld van een Belgische gevangenis' (731). Vanwaar dan die grote verschillen, tenzij je er van uit zou gaan dat alle andere landen minder beschaafd zijn dan Nederland. Dat is dan ook de impliciete, nogal ethnocentrische, visie van Franke.

Het civilisatieproces mag dan wel een mooi model zijn, aan een uitgewerkte theorie is men in Nederland nog niet toe. Daarvoor houdt Franke te weinig rekening met de interacties tussen de betrokken maatschappelijke groepen: de hele evolutie wordt uiteindelijk 'alleen maar' vanuit de positie van de gevangenen

bekeken, de eigen dynamiek van andere posities blijft onbelicht. Franke plaatst de evolutie van de gevangenisstraf ook hoofdzakelijk in de negentiende eeuw in het hele bestraffingsgamma : hij zet ze af tegen de lijfstraffen. Op de verdere verschuivingen in de soorten bestraffing gaat hij nauwelijks in : momenteel is nl. de geldboete de belangrijkste vorm van bestraffing, zij het dat de vrijheidsstraf de spectaculairste en de meest leedtoevoegende is. Franke koppelt het emancipatieproces van de gevangenen onvoldoende terug naar een totaalvisie op de gewijzigde criminele politiek. Ook wordt de evolutie van de strafrechtsbedeling niet gerelateerd aan de gewijzigde (opvattingen van, registratie van) criminaliteit. Franke stelt wel (978) dat de verhouding tussen justitiële misdadbestrijding en criminaliteit gering is en dat deze band in de toekomst nog geringer zal worden, maar dat is niet meer dan een stelling.

Een omvattende verklaring zal toch weer ad hoc elementen moeten binnenhalen. Deze luttele bedenkingen mogen echter niet verhelen dat *Twee eeuwen gevangen. Misdad en straf in Nederland* een voortreffelijk werk is dat op een vlotte en grondige wijze een originele kijk geeft op de evolutie van de positie van de gevangene in de voorbije tweehonderd jaar. Franke gaat bovendien in op zowat alle verklaringsmodellen en profileert daartegenover een eigen, volstrekt nieuwe theorie, die haar beperkingen heeft, maar die desondanks toch van grote heuristische waarde is. Frankes monumentale studie wordt door zijn promotor Jac. van Weringh de beste op het terrein genoemd. Dat is misschien wat hoog gegrepen, maar het is in ieder geval een standaardwerk dat voortaan een absolute must zal zijn voor iedereen die in de geschiedenis van het gevangeniswezen is geïnteresseerd.

John De Wit

Hazard, P., *De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting 1680-1715.* Amsterdam, Agon, 1990.

Dit is een klassiek boek. Sinds het in 1935 verscheen is de titel trouwens een sleutelbegrip geworden om de periode waarover het boek handelt te omschrijven. Uitgeverij Agon te Amsterdam heeft het uitstekende idee gehad het te vertalen en opnieuw uit te geven.

Dit boek is bovendien een levend bewijs dat academische produkties de tand des tijds kunnen doorstaan. Het is een schitterend opus, bovendien heerlijk leesbaar, een lyrisch proza waarvan de elegantie ook in de vertaling behouden blijft.

Het boek verhaalt de avonturen van de Europese geest in de scharnierjaren van het ontstaan van de Verlichting. De auteur verbergt niet dat hij in de eerste plaats ideeëngeschiedenis wil schrijven, een genre dat hij haast als een esthetische ervaring, maar ook als een determinerende kracht beschrijft in zijn manifestzin ter afsluiting van de inleiding : 'Als we het ontstaan van de ideeën bestu-

deren, of althans de veranderingen die ze ondergaan, als we ze op hun weg volgen, zien hoe ze zwak beginnen, geleidelijk duidelijker worden en naarmate ze voortschrijden en de ene overwinning na de andere behalen stoutmoediger worden geformuleerd en uiteindelijk zegevieren, dan komen we tot de diepe overtuiging dat de intellectuele en de morele krachten en niet de materiële krachten het leven leiden en bepalen.' (p. 27).

Doorheen dit verhaal krijgt de lezer de gelegenheid kennis te maken met een keure van Europese denkers. Elk van deze denkers kampt met het probleem dat, geconfronteerd met oude vragen, de oude zekerheden voor hem (het blijft inderdaad een mannenwereld) niet meer voldoen, hij naar nieuwe antwoorden dient te zoeken. Niet alleen de nieuwlichters worden belicht: één van de fraaiste hoofdstukken beschrijft hoe de steunpilaar van de traditionele orde, Bossuet, in de strijd tegen de vernieuwing vaak gedwongen wordt de wapens van de vijand te leren hanteren.

Het onderwerp van het boek is de overgang van het klassieke naar het Verlichte denken. De constructie van het boek is erop gericht dit crisismoment van het Europese denken te omschrijven en te bevatten. Een eerste deel beschrijft de psychologische veranderingen, die de klassieke geest ondermijnen. Het rustige vertrouwen in een door God geschapen orde wordt geopponeerd door het onrustige zoeken van een nieuwe generatie. Dit zoeken neemt trouwens vaak een fysieke vorm aan. Tegenover de honkvasheid van de klassiekers, die zich zo weinig mogelijk van hun centrum, in de eerste plaats Versailles, willen verwijderen, staat de mobiliteit van denkers, die vaak gedwongen zijn geweest hun vaderland te ontvluchten om hun vrijheid van denken te waarborgen. Die mobiliteit symboliseert het verlies in het geloof van een evidente waarheid, staat symbool voor hun relativisme.

Deel twee beschrijft hoe deze zoekers de traditionele geloofsstellingen, de pilaren van het klassieke denken, gaan ondermijnen. Het vertrouwen in de Bijbelse waarheden wordt op losse schroeven gezet. De zwakste schakel, de Bijbelse chronologieën, ondergaat het eerste offensief en begeeft weldra onder een berg van kritiek. Maar ook andere tot dan toe zelfevidente waarheden, zoals de mirakels, ondergaan het dodende kruisvuur van de nieuwe eruditie.

Deel drie beschrijft de pogingen alternatieve denksystemen te organiseren. Hierbij wordt steevast de Goddelijke Voorzienigheid overboord gegooid. Empirisme, deïsme, natuurrecht en -moraal vormen allemaal onderdelen van een nieuwe cultuur. Deze cultuur verwerpt God vooralsnog niet, maar promoveert hem weg naar de plaats van een opperwezen, die niets met de dagelijkse aardse beslommeringen te maken heeft. De mens zelf dient daar nu zorg voor te dragen.

Deel vier tenslotte wijdt zich aan de fantasie en het gevoel, wil een esthetiek van het nieuwe denken vatten. Hazard beschrijft hoe de bewondering voor de

klassieke traditie, gecombineerd met de nieuwe geometrisch-rationalistische geest het poëtische gevoel van de nieuwe generatie verlamt. Een nieuwe belangstelling voor het pittoreske en het sentimentele kunnen niet volledig deze steriliteit opheffen. Maar ondergronds duiken reeds de elementen op die de latere cultus van het sentiment zullen voeden.

In zijn conclusie betracht Hazard de eigenheid van Europa te formuleren. Hij vindt die in die steeds wederkerende drang naar vernieuwing, naar verandering, naar uitdieping van eigen kennis. In deze ontwikkeling van de Europese eigenheid vervult de periode 1680-1715 een scharnierfunctie. Na het rustpunt van het classicisme heeft inderdaad een generatie intellectuelen alle waarden van de eigen beschaving opnieuw in vraag gesteld en de antwoorden geformuleerd waarop de Verlichting eigenlijk vooral op zal doorborduren. Het is de geboorte van zowel het moderne rationalisme als van de gevoelsreactie tegen dit rationalisme.

De schitterende lyrische passages, waarin over deze crisisdenkers wordt uitgeweid, houden echter hun beperkingen in. De bezwaren die men rond dit boek kan opperen vloeien voort uit zijn structuur zelf. Door de nadruk te leggen op de avonturen van de gedachte wordt de stabiliteit onderschat. Latere auteurs hebben sterker de nadruk gelegd op de beperkingen en dubbelzinnigheden, die ook de intellectuele geschiedenis van deze periode tekent. Georges Gusdorf heeft in zijn oeuvre meer op institutionele continuïteiten, op de beperkingen van de vernieuwingen gewezen. Foucault vat in *Les mots et les choses* de klassieke geest nog veel statischer op, als een structuur die in anderhalve eeuw nauwelijks veranderingen ondergaat. Deze mentale structuren, maar ook de weerstanden van traditie en gewoonte worden door Hazard al te licht over het hoofd gezien.

Maar de heruitgave van Hazard kan een positieve functie vervullen. Door het moment van avontuur terug voor ogen te krijgen, kan ook het door Foucault geschapen statisch en quasi-ahistorisch beeld worden gerelativeerd. Een evenwichtiger visie, waarin structuur en dynamiek elk hun plaats krijgen, kan zo tot stand komen.

Een tweede bezwaar omtrent dit boek hangt samen met het eerste. Hazard heeft een welbepaald onderdeel van de toenmalige institutionele cultuur eerder stiefmoederlijk behandeld. De classicistische traditie, de hofcultuur van Lodewijk XIV is en filigrane steeds op de achtergrond aanwezig, maar duikt nooit echt uit de coulissen te voorschijn. De verrichtingen van de diverse academies, het oeuvre van persoonlijkheden als een Charles Perrault (enkel als sprookjesverteller opgenomen), of een Boileau, hun *Querelle des anciens et des modernes* verschijnen niet echt in het boek. Nochtans spelen ook deze gezagsgetrouwe academici een rol in het avontuur van de geest dat zich aftekent. Hazards visie omsingelt maar omzeilt tegelijk Versailles. Het centrum van stabiliteit blijkt uit het avontuur afwezig.

Maar kan de Verlichting begrepen worden zonder het classicistische model in te calculeren? Hazard zelf wijst op de voortdurende fascinatie voor de eeuw van Lodewijk XIV (tegelijk ook de titel van een belangrijk en elogieus werk van Voltaire), die de poëtische inspiratie verlamt. Maar de gehele Franse Verlichting is tegelijk een kritiek op het autoritarisme en de godsdienstigheid van de glorieuze regering van Lodewijk XIV als een voortdurende nostalgie naar deze krachtige regering en haar verwezenlijkingen (waarbij toch vooral de letteren en de cultuur bewonderd worden).

Na deze bezwaren ingecalculeerd te hebben, kan toch nauwelijks een beter boek worden aanbevolen om met deze periode kennis te maken. De kwaliteiten van het boek volgen uit de feilen zelf. De fascinatie van de auteur voor de avonturen van de geest inspireert hem tot een voortdurend enthousiasme dat hem in staat stelt ongeveer vierhonderd pagina's lang met een zelfde bevlogen lyriek de lezer in de ban te houden. Een absolute aanrader dus, en we kunnen alleen maar hopen dat ook Hazards opvolger, *La pensée européenne au 18eme siècle: De Montesquieu à Lessing* binnenkort ter onzer beschikking zal staan.

Michel Huysseune

Hellemans, S., *Strijd om de moderniteit, Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800.* Kadoc-studies 10, Universitaire Pers Leuven, 1990, 286 blz.

Voor Hellemans is de zuil "... een ideologisch en subcultureel geïntegreerd netwerk van meerdere, domeinspecifieke, met een representatiemonopolie uitgeruste organisaties, waaronder een politieke netwerkpartij" (25). Na het lezen van zo'n justitiële definitie klap ik gewoonlijk de boeken dicht. In dit geval ben ik blijven lezen omdat Hellemans de verwachtingen hoog spant. Hij wil, zo kondigt hij aan, afstappen van "de enge, provincialistische benadering, die het verzuilingsonderzoek al meer dan dertig jaar hypothekeert" (9). Daar schrok ik even van. Sommige van de beste Vlaamse sociologen hebben zich nogal zwaar met dat soort onderzoek ingelaten. Provincialistisch leek hun werk me allerminst. Er werd wel degelijk internationaal vergeleken en belangrijker nog bleek het gebruik van theoretische modellen via dewelke internationale perspectieven werden geïmporteerd en op landelijk materiaal toegepast. Omdat de Belgische "case" tegen de achtergrond van die perspectieven werd beschreven, is hij geleidelijk aan vergelijkbaar geworden. Hellemans beantwoordt in dit boek overigens niet aan de hoge verwachtingen die hij oproept. *Strijd om de moderniteit* steunt volkomen op secundaire bronnen, is derhalve aangewezen op de reeds bestaande gevallenstudies en kan dus weinig aan de beschikbare vergelijkingspunten toevoegen. De doorsnee lezer zal enkel over Duitsland iets meer te weten komen. Over verzuiling in Scandinavië, Spanje, Portugal, Frankrijk, Groot-Brittannië en Ierland wordt uiteindelijk zo

weinig gezegd dat men bezwaarlijk van een vergelijkend perspectief kan gewagen.

De exclusieve afhankelijkheid van secundaire bronnen, alsook het feit dat Hellemans belangrijke delen van het boek al eerder in artikelvorm publiceerde, maken dat *Strijd om de moderniteit* voor menig lezer weinig nieuws zal bevatten. Het voegt ook niet veel toe aan de inzichten en stellingen die door Billiet, Dobbelaere, Huyse en anderen reeds werden verspreid. Het boek heeft me slechts heel sporadisch even kunnen boeien. Maar laten we kijken naar wat relatief nieuw en/of belangwekkend lijkt.

Verzuiling wordt door Hellemans beschouwd als een reactie op modernisering. Eigen aan de modernisering is volgens hem een tendens tot ontbinding, desintegratie en sociale vormeloosheid (b.v. p. 173). (Het weze terloops opgemerkt dat deze zeer oppervlakkige begripsvorming rond modernisering en moderniteit een zware hypothek op de analyse plaatst.) Bij de katholieken kan de verzuilingsreactie zich volgens Hellemans vrij gemakkelijk voordoen terwille van het populisme en de totaliserende en organisatorische tradities die de Kerk eigen zijn. Die reactie zal echter pas daadwerkelijk vorm krijgen als het overwicht van de katholieken niet te groot, hun minderheidspositie niet te zwak en de weg naar een restauratie van het Ancien Régime afgesloten is. Met die drie stellingen moet de afwezigheid van verzuiling in het Spanje van Franco en in het Portugal van Salazar, in Ierland en in Engeland worden verklaard. De afwezigheid van verzuiling in Frankrijk en in het fascistische Italië, wordt gedekt met de bijkomende opmerking dat de Kerk ook niet mag kiezen voor een kerkgecentreerd netwerk dat een strakke scheiding van Kerk en Staat erkent (132-133). Aangezien elke mogelijkheid hier door één of twee gevallen wordt geïllustreerd, kan men moeilijk van een verklaring spreken. Toch vind ik deze reeks hypothesen boeiend en vrij plausibel.

Voor het verwerken van de uiteindelijke incompatibiliteit van zuil en moderniteit, onderscheidt Hellemans een aantal trajecten: zo kan de organisatorische zuilstructuur verdwijnen, terwijl de subcultuur van de zuil blijft bestaan (b.v. Duitse katholieken) of kan de culturele specificiteit vervagen terwijl het organisatorische netwerk steviger wordt uitgebouwd (zoals in België) (175). In feite komen alle mogelijke reacties voor: niet alleen de twee reeds vernoemde maar ook het verdwijnen van zowel zuilorganisatie als subcultuur (het voorbeeld is Nederland) als het behoud van beide (hier geeft Hellemans de Franse communisten als voorbeeld). Men kan bij dat alles uiteraard vragen stellen betreffende de empirische juistheid van de classificaties, bijvoorbeeld: zijn de oude zuilculturen in Nederland daadwerkelijk verdwenen en heeft het zin in Frankrijk van zuilen te spreken? Het schetsen van de vier mogelijke trajecten roept echter ook een meer fundamentele vraag op: waarin ligt de specifieke invloed van de modernisering als zuilen er op alle mogelijke manieren kunnen op reageren? Op die vraag geeft Hellemans in dit boek geen duidelijk antwoord.

Lokale contingenties en strategieën, eerder dan de impact van de modernisering zelf, lijken daarentegen het zuilgebeuren te oriënteren. Naarmate Hellemans zijn "cases" beschrijft en ten gevolge van die beschrijving, wordt zijn telkens weer herhaalde stelling dat modernisering de opkomst en het verval van zuilen verklaart, eigenlijk steeds minder overtuigend.

Hellemans' basisstelling en leitmotief is dat de gevorderde, hedendaagse (reflexieve) moderniteit het voortbestaan van zuilen onmogelijk maakt (173). Vandaar dat we van een samenleving waar segmenten strijden voor hun maatschappelijk project, geëvolueerd zijn naar "... een onoverzichtelijke samenleving, waar vrijgevochten individuen moeizaam elk hun weg zoeken" (9). Toegepast op bijvoorbeeld de socialistische zuil, zien we dat de basis ervan onder invloed van diverse ontwikkelingen erodeert: commerciële vrijetijd, huiselijkheid, sanering van de arbeiderswijken, confectiekleding ... (200). De partij verliest daardoor haar karakter van vormer en cultuurdrager om gewoon een 'politieke machine' te worden (203). De crisis van de zuilen die zich na 1960 onder invloed van de modernisering voordoet, hangt samen met "de dissociatie van persoon en organisatie": bij personen maken individuele perspectieven zich los van collectieve momenten (207). Voor Hellemans is individualisering - het primeren van "persoonsgebonden belangen en wensen ... op collectieve momenten (buurtrelaties, gewoonten en tradities, lidmaatschapsverplichtingen) ..." - het zuur waarin de zuilen ontbinden (207). Ook de nieuwe sociale bewegingen kunnen omwille van de dissociatie tussen personen, organisaties en bewegingen, niet meer uitgroeien tot grote sociale bewegingen (222). Met die stelling plaatst Hellemans het ontzuilingsdebat in de context van de discussies over het postmodernisme. Hij doet dat op een manier die tot verdere discussie uitnodigt. Laat me tot slot een paar mogelijke discussiepunten suggereren.

Het blijft me een raadsel waarom de keuze tussen Drecht en Dash van mij en mijn medeburgers vrijgevochten individuen maakt, terwijl de keuze tussen maatschappijprojecten dat niet deed. Ik weet ook wel dat het christendom gedurende lange tijd een bijzondere waarde heeft gehecht aan onnozelheid, maar voel er helemaal niets voor die cultus nu in zijn liberale vorm weer op te nemen: mensen die bewust zijn in de invloed van school, vereniging, krant e.d. op hun denken en voelen, lijken me gewoon minder onnozel, niet minder vrijgevochten, dan mensen die geloven dat zij enkel strikt persoonlijke belangen en wensen hebben. Als socioloog geloof ik ook niet dat een dissociatie van persoon en sociale organisatie mogelijk is. Van iemand die beweert dat het belang van 'gewoonten' is afgenomen, wil ik wel wat voorbeelden en argumenten horen. Onze massa-media hebben in hun korte bestaan al heel wat nieuwe gewoonten en tradities geschapen. Ik vermoed ook dat nooit eerder in de geschiedenis van de mensheid evenveel mensen tegelijkertijd naar dezelfde beelden hebben gekeken, naar dezelfde woorden hebben geluisterd, ongeveer hetzelfde hebben gevoeld. Van een vervagen van collectieve momenten gesproken! Ik ben er ook niet van overtuigd dat onze politieke partijen louter

politieke machines zijn geworden. Die stelling, die ooit een minder formele en naïeve benadering van partijen forceerde, is inmiddels tot cafépraat verworden. Van een socioloog verwacht ik meer begripsmatige precisie en originaliteit dan van een poujadistisch politicus. Het lijkt me evident dat de meerderheid van de Belgische partijen nog wel degelijk een ideologische functie wil vervullen, ideeën en opvattingen wil vormen en verspreiden. Ook de stelling dat ten gevolge van de dissociatie tussen personen, organisaties en beweging, nieuwe bewegingen niet meer uitgroeien tot grote sociale bewegingen (222), roept vragen op. Waarom grijpt Hellemans wel naar het katholieke mens- en maatschappijbeeld om de katholieke verzuiling te verklaren (130), en schrijft hij de geblokkeerde groei van de nieuwe sociale bewegingen volkomen toe aan exogene en conditionele factoren? Het lijkt me waarschijnlijk dat die onbekwaamheid tot geconsolideerde groei van de nieuwe sociale bewegingen - zeker van de zogeheten "links-libertaire" beweging waarop Hellemans de aandacht toespitst - ook minstens ten dele kan worden toegeschreven aan een verlamdend mens- en maatschappijbeeld. Het soort individualisme dat zij huldigen blijkt, net zoals dat van de moderne kunstenaar waaraan het trouwens verwant is, enkel geschikt om luid brullend, maar lijdzaam het juk van economische en politieke condities te dragen. Dat heeft echter niet alleen met die condities te maken, maar ook met een zwakte van de subcultuur. De boodschap die Hellemans in dit boek verkondigt, maar niet plausibel maakt, is dat die zwakte onontkoombaar is, eigen aan de gevorderde moderniteit.

Mark Elchardus

Lemaire, T., *Twijfel aan Europa. Zijn de intellectuelen de vijanden van de Europese cultuur?* Ambo, Boom, 1990, 103 blz.

Dit boekje is de uitgebreide tekst van het college dat Ton Lemaire gaf bij zijn afscheid als docent cultuurfilosofie aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. De titel verraadt al dat het om een apologie gaat. Lemaire verdedigt de positie van de kritische, twijfelende, sceptische intellectueel in het westen, tegen de stemmen in van hen (Freund, Aron, Ellul, Kolakowski, Bloom) die vinden dat onze cultuur al genoeg zwelgt in scepsis en twijfel en de intellectueel eindelijk maar eens zijn verantwoordelijkheid zou moeten opnemen door op te treden als conservator van de waarden en ideeën van het westen. De intellectueel blijft volgens Lemaire maar echt van belang voor de westerse beschaving indien hij volhardt in zijn kritische houding. Als de intellectueel zijn kritische houding zou laten varen wordt zijn rede onbetrouwbaar, en daar is de westerse cultuur helemaal niet mee gediend. Dat neemt overigens niet weg dat de intellectueel inderdaad een zeer problematische positie bekleedt.

Lemaire gaat er terecht van uit dat het probleem van de plaats van de intellectueel in de westerse cultuur geen luxeprobleem is. Het raakt de kern van die

cultuur. De vrije intelligentsia, aldus Lemaire, belichaamt waarden als vrije discussie, rationaliteit, kritiek en zelfonderzoek, en is misschien daarom het produkt bij uitstek van de westerse cultuur. Als nu blijkt dat voor de kritiek van de intellectueel niets gespaard blijft, als 'de universalistische pretentie van Europa wordt ontmaskerd als de inbeelding van een particuliere cultuur ergens op een schiereiland van Azië', en als 'de wereldgeschiedenis die Europa denkt te maken weinig meer dan de geschiedenis van haar imperialisme' is, als zelfs de idee van de 'mens' slechts 'de hypostase van de Westeuropeaan' blijkt te zijn 'of misschien slechts van de Fransman', dan dient men goed te beseffen dat dit bijna vernietigend anti-europeanisme van de (linkse) intellectuelen even authentiek europees is als de waarden die het verguist. In de intellectueel wordt de ambivalentie duidelijk van een cultuur die zeer veel aan de kritische rede te danken heeft maar uiteindelijk ten onder schijnt te gaan aan een consequent doorgevoerde zelfreflectie tot in het absurde. Wat door sommigen het 'verraad aan het westen' (Ellul) genoemd wordt, is bijgevolg niets anders dan een tot het uiterste doorgevoerde zelfkritiek, die precies zo eigen is aan het westen.

Het duidelijkst ziet men volgens Lemaire deze verregerende kritiek van de eigen, westerse, cultuur in de antropologie. Om te voldoen aan de, in het westen ontstane, eisen van de objectiviteit 'probeert de antropoloog zoveel mogelijk zijn/haar binding aan de eigen (veelal westerse) cultuur op te schorten en dus methodisch tussen haakjes te plaatsen'. Het antropologisch onderzoek dwingt ons de betrekkelijkheid van onze eigen categorieën aan te nemen. Het toont de toevalligheid van ons eigen wereldbeeld. Uiteindelijk kon het zover komen dat de antropologische twijfel zich keert tegen de antropologie als wetenschap. Waarom immers kent men 'aan de rationaliteit van de antropologie een grotere geldigheid toe (...) dan aan de kenwijze van mythologie, magie of literatuur ? (...) Alle argumenten die we zouden kunnen aanvoeren ten gunste van de rationaliteit van de wetenschap veronderstellen steeds weer een (westers) wereldbeeld en beroepen zich dus op veronderstellingen die ethnocentrisch zijn'. Zo zien we dat een consequent volgehouden houding van rationele twijfel kan uitmonden in irrationaliteit.

Toch ziet Lemaire in deze naar zelfvernietiging neigende dialectiek van de rede geen reden tot pessimisme. Het is immers niet het gebruik van de rede alleen dat van iemand een intellectueel maakt. Een aan zichzelf overgelaten, bandeloze rede zal enerzijds de wereld herleiden tot de door en door geobjectiveerde, verzakelijkte dingenwereld van de techniek en de economie. Anderzijds zal een aan zichzelf overgelaten rede die over zichzelf reflecteert, terecht komen in een absurde spiraal van twijfels. De intellectueel daarentegen is iemand die met de rede kan omgaan, de grenzen van de rede kent en niet te buiten gaat. Intellectueel is pas hij die 'behalve kennis ook morele betrokkenheid en verantwoordelijkheidsbesef bezit, verontwaardiging en verbazing, kortom: passie en gevoel. (...) Alleen een rede dus die voeling houdt met het geheel van het

menselijk bestaan en bewust is van haar eigen voorwaarden en grenzen - de (ware) kritische rede dus - kan intellectuelen tot gids en kompas dienen'.

De dubbelzinnigheid van de rede verklaart volgens Lemaire waarom Europa zo ambivalent is : drager van hoge, universele waarden enerzijds en onmenselijke bewindvoerder van een eurocentrische wereldheerschappij anderzijds. Want net zoals de rede 'er steeds opnieuw toe moet komen om vroegere objectiveringen van haarzelf als vals en als vervreemdend te ontmaskeren', moet ook Europa, die belichaming van de rede, leren om iedere bestaande realisering te ontmaskeren als eurocentrisch en derhalve nog niet algemeen menselijk. Europa is gespleten omdat de rede gespleten is !

Zodoende zijn de antropologen en andere intellectuelen, die moeten verhinderen dat de tweespalt inherent aan de rede ideologisch zou worden versluierd, niet de buitenbeentjes van de Europese cultuur maar zijn ze er de voltrekkers van. En niet door de overgeleverde Europese waarden en ideeën te behouden kunnen ze voor Europa een rol van betekenis blijven spelen, maar door deze waarden aan de kritische rede te blijven onderwerpen. Lemaire omschrijft de antropologie dan ook als die wetenschap, 'die de historische taak heeft om het westers universalisme te toetsen, om namelijk te kunnen uitmaken in hoeverre het werkelijk de dimensie van de mensheid bestrijkt of in hoeverre het slechts een projectie is van westers provincialisme'.

Het Europa van nu vormt hiervoor volgens Lemaire een uitgelezen voedingsbodem. Omdat het in de wereldpolitiek toch nog maar een bescheiden rol speelt kan het gemakkelijker afstand doen van zijn machtsaspiraties en van de daarmee samenhangende particularistische reflexen. Voor het eerst in de geschiedenis zou Europa de tegenstelling tussen haar eurocentrische, dominante kant en haar universalistische, emancipatorische kant kunnen opheffen. Het kritisch denken zou daarom volgens Lemaire het verval van de politieke macht van Europa moeten toejuichen. Het moet 'dit 'verraad' aan Europa's machtspositie steunen en zo de innerlijke tegenstrijdigheid van de Europese civilisatie overwinnen'. Alleen door hun niet aflatende kritiek kunnen de intellectuelen de Europese cultuur verheffen tot universele cultuur.

Lemaire is intellectueel genoeg om zijn apologie van de intellectueel in Europa al onmiddellijk in twijfel te trekken. En dit is inderdaad nodig, want er schort een en ander aan. Om te beginnen worden sleutelbegrippen als 'het westen' en 'intellectueel' niet nauwkeurig omschreven, wat maakt dat de uiteenzetting hier en daar in het luchtledige hangt. Voorts is het niet duidelijk wat men zich moet voorstellen bij 'een rede die voeling houdt met het geheel van het menselijke bestaan'. Op welke manier behoedt dit de kritische rede ervoor vast te lopen in een doodlopend straatje van twijfel en scepsis ? Om een berucht voorbeeld te geven : op welke redelijke gronden kan de antropoloog die de hekserij en de magie van de Azande ernstig wil nemen desondanks toch blijven vasthouden aan de wetenschappelijke rationaliteit waarmee hij van huis uit vertrouwd is ? Kan

zijn keuze voor wetenschappelijke objectiviteit in laatste instantie redelijk gemotiveerd worden? Lemaire vindt van wel, maar hij beperkt zich tot retoriek en gevoelsmatige overwegingen ('want het is ondenkbaar en onaanvaardbaar dat het kritische denken aldus zichzelf neutraliseert en dat de antropologie van de rationaliteit de rationaliteit van de antropologie opheft'). Waarom dit 'ondenkbaar' is, zegt hij er niet bij.

In zekere zin vormt deze zwakheid in de argumentatie de sterkte van het boekje. Want het is Lemaire niet in de eerste plaats om begonnen een sluitende argumentatie op te bouwen. Hij wil overreden door de getuigenis die hij aflegt van wat er in hem, als bevoorrechte getuige van de crisis van de rede, omgaat. En zijn getuigenis is boeiend, veelzijdig en stimulerend. Alleen jammer dat ze zo schetsmatig gebleven is. Wellicht had het boek nog aan waarde gewonnen indien Lemaire de tijd had genomen om zijn stellingnames en indrukken wat meer te stofferen. Nu lijkt het op een novelle met genoeg verhaalstof voor een roman.

Walter Weyns

Liebrand, W.B.G. en P.A.M. van Lange (redactie), *Als het mij maar niets kost! De psychologie van sociale dilemma's*. Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1989, 238 blz.

Sociale dilemma's hebben betrekking op situaties waarin een aantal individuen (of actoren op een hoger niveau van aggregatie als bedrijven, partijen, staten, enz...) van elkaar afhankelijk is en waarin het individuele belang (eigenbelang) strijdig kan zijn met het collectieve (of gemeenschappelijke) belang. Anders gezegd: kenmerkend voor sociale dilemma's is de netelige keuze tussen enerzijds die handelwijzen waar men alleen zelf beter van wordt, en anderzijds die vormen van gedrag die ertoe leiden dat de gezamenlijke welvaart stijgt. Voorbeelden van dergelijke situaties zijn er te over; zo onder meer op het vlak van de milieuvervuiling. Op verschillende manieren dragen mensen, maar bijvoorbeeld ook organisaties als bedrijven, bij tot een verstoring van het ecologisch evenwicht. Meestal vertonen ze zulk gedrag omdat het hun terstond tal van additionele kosten en bijkomende investeringen van tijd en moeite bespaart. Voorbeelden hiervan zijn het buitensporige gebruik van de auto voor privédoeleinden, het achterlaten van allerlei rotzooi, het gebruik van spuitbussen en gifdumping door sommige bedrijven. Al deze vormen van milieu-onvriendelijk gedrag hebben directe positieve consequenties voor de individuele vervuiler in kwestie. Het collectieve belang, voor zover het milieu aangaat, heeft hier - zeker op de langere termijn - vanzelfsprekend helemaal geen baat bij. Immers, de hele gemeenschap verkiest een zo gezond mogelijk milieu en de negatieve effecten van milieuverontreiniging worden door iedereen gedragen, ongeacht het feit of men zichzelf al dan niet in mindere of meerdere mate milieu-onvriendelijk

gedraagt. Er is hier sprake van een conflict tussen het eigenbelang en het collectieve belang.

Tal van andere sociale dilemma's doen zich voor in de praktijk, elk met hun denkbare onwenselijke gevolgen voor de ganse groep van betrokkenen. Voorbeelden zijn : energiebesparing, illegaal kopiëren van software, orgaandonatie, het negeren van verkeersregels, hamsteren in crisissituaties, overschrijding van visvangstquota, belastingontduiking, enz. Kortom, allemaal problemen waarvan we eerder geneigd zijn ze in draagwijdte en aantal te onderschatten. Ook is duidelijk dat het bij sociale dilemma's om problemen gaat die niet eenvoudig zijn op te lossen. En precies op dit laatste punt ligt de klemtoon van het onderhavige boek : vertrekkend van een aantal theoretische inzichten en resultaten van experimenteel onderzoek uit de psychologie, trachten de auteurs bij de lezer een systematisch beeld op te hangen van de wijze waarop dit soort problemen ontstaat, en verder, hoe psychologische kennis behulpzaam kan zijn bij het genereren van mogelijke oplossingen.

Het boek telt negen hoofdstukken. Hoofdstuk 1 is volledig gewijd aan de bespreking van het begrip sociaal dilemma en fungeert eigenlijk als een inleiding tot de rest van het boek. Van belang is vooral te weten wanneer maatschappelijke probleemsituaties de kenmerken van een sociaal dilemma hebben. De twee belangrijkste aspecten van zo'n dilemma zijn wederzijdse afhankelijkheid (interdependentie) en strijdigheid van belangen. Wederzijdse afhankelijkheid betekent dat het gedrag van elk individu gevolgen heeft voor ieder van de betrokkenen. We hebben echter pas met een sociaal dilemma te maken als er bovendien sprake is van een mixed-motive afhankelijkheidsrelatie; er doet zich met name een strijdigheid voor tussen individueel en collectief belang. Anders gezegd : er is sprake van een onverenigbaarheid tussen positieve *internalities* (directe baten voor degene die handelt) en negatieve *externalities* (nadelige gevolgen - veelal op langere termijn - voor de ganse groep van betrokkenen). Essentieel is tevens dat de absolute waarde van het totaal aan negatieve externalities groter is dan het daar tegenover staande totaal aan positieve internalities. Een andere manier om hetzelfde te zeggen is dat de opbrengst voor de betrokkenen hoger is wanneer ieder zich coöperatief opstelt dan wanneer ieder zich niet-coöperatief opstelt. Tenslotte nog dit : van de verschillende sociale dilemma's die in de literatuur opduiken, worden in het boek enkel de meest voorkomende, met name het Prisoner's (gevangenedilemma), het Chicken (lafbekdilemma) en het Trust sociaal dilemma (vertrouwensdilemma) uitvoerig behandeld.

In het resterende deel van het boek worden dan een aantal facetten en resultaten van het sociaal dilemma onderzoek nader belicht. Thema's, die hierbij aan de orde komen, zijn vooral : (1) de verschillen in psychologische dynamiek die er bestaan tussen kleinschalige sociale dilemma's en sociale dilemma's waarbij grote aantallen actoren in het geding zijn; (2) de individuele verschillen in

waarde-oriëntatie tussen personen en het effect hiervan op zowel het ontstaan als de afloop van een gegeven sociaal dilemma; (3) het experimenteel psychologisch onderzoek van sociale dilemma's. Hierbij gaat bijzondere aandacht naar de mogelijkheden die dergelijk laboratorium onderzoek biedt om maatregelen ter oplossing van de diverse sociale dilemma's op het spoor te komen, en deze vervolgens uit te proberen en op hun effectiviteit te toetsen.

Het geheel overziende, komt het ons voor dat de hier behandelde problematiek zowel vanuit wetenschappelijk als maatschappelijke oogpunt in hoge mate relevant is. Stilaan groeit het besef dat sociale dilemma's op allerlei niveaus binnen de samenleving afbreuk doen aan de kwaliteit van ons leefklimaat. Het zoeken naar mogelijke oplossingen voor dit soort problemen vormt een urgente uitdaging voor de sociale wetenschappen. Met hun vlot en inzichtelijk geschreven overzicht van de resultaten en oplossingsvoorstellen die het theoretische en empirische onderzoek naar sociale dilemma's in de voorbije jaren heeft opgeleverd, leveren de auteurs van dit boek hieraan beslist een interessante bijdrage. Het betoog over de verschillende hoofdstukken is logisch opgebouwd en blijft ondanks de vlotte toon toch voldoende genuanceerd. Positief is ook dat de auteurs op verschillende plaatsen in het boek de nodige aandacht besteden aan actuele onderzoeksthema's evenals braakliggende terreinen voor verder onderzoek.

Gustaaf J.J. Geeraerts

Meijs, P. en Jansen, W., *Eigendom tussen Politiek en Economie. Naar een moderne opvatting op eigendom.* Groningen, Wolters-Noordhoff, 1989.

Er bestaat een opmerkelijke discrepantie tussen het denken over eigendom en de feitelijke eigendomspraktijken. Binnen de economie, het recht en de politieke filosofie heerst nog steeds het liberale eigendomsbegrip, het exclusieve individuele recht op privé-eigendom. De bestaande eigendomspraktijken zijn onder invloed van de hedendaagse verzorgingsstaten oneindig complexer en veelvormiger geworden.

Deze interessante problematiek vormt de rode draad doorheen het boek van Meijs en Jansen. De auteurs wensen tot een meer aan de realiteit aangepaste conceptie van eigendom te komen. Daartoe gaan ze in een aantal hoofdstukken op zoek naar de wortels van het liberale eigendomsbegrip. In kort bestek worden klassieke auteurs als Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, Fichte, Hegel, Smith, Ricardo, Bentham, J.S. Mill en Marx besproken. Dit is mogelijk het minst gelukte deel van het werk. De noodzakelijkerwijs beperkte plaats die in één hoofdstuk voor zoveel verschillende denkers kan worden uitgetrokken, maakt dat de specificiteit van de verschillende eigendomsbegrippen niet altijd even goed uit de verf komt. Enerzijds zijn de samenvattingen te summier, anderzijds veronderstellen ze flink wat voorkennis.

De hedendaagse politieke filosofen Nozick, Rawls en Macpherson worden ieder in afzonderlijke hoofdstukken belicht. Deze samenvattingen, gecentreerd rond de plaats die het specifieke liberale eigendomsbegrip in hun werk inneemt, zijn zeer helder en overzichtelijk. Aan de hand van Macpherson geven de auteurs in een laatste hoofdstuk aan hoe, met betrekking tot de politieke en moraalfilosofie, een meer modern, dat wil zeggen aan de reëel bestaande praktijk aangepast, eigendomsbegrip kan worden ontwikkeld.

Patrick Stouthuysen

Mok, A.L., *In het zweet uws aanschijns ... Inleiding in de arbeidssociologie.* Antwerpen/Leiden, Stenfert Kroese, 1990, 234 blz.

Sociologisch wordt verondersteld dat arbeid (als sociaal fenomeen) naar vorm en naar inhoud beïnvloed wordt door de maatschappij. Omgekeerd zal ook het type arbeid weer effecten hebben op die maatschappij. Het is deze wisselwerking 'arbeid - maatschappij' die het decor is om een aantal sociologische begrippen en kennis m.b.t. arbeid te presenteren. Mok kiest daarbij voor een arbeidsbegrip dat een middel is voor de mens om zich te emanciperen en te integreren in een prestatie maatschappij (p. 1). Hij verengt zijn probleemstelling tot de volgende vraag: onder welke omstandigheden zijn mensen bereid de van hen gevraagde prestatie te leveren?

Inhoudelijk wordt vooral ingegaan op het schetsen van de historische en maatschappelijke ontwikkelingen die resulteerden in een arbeidsvorm die volgens Mok als kenmerk heeft: een gebrek aan arbeidstaakbeheersing. Het Taylorisme en Fordisme, resultante van arbeids(ver)deling, rationalisering, ... creëerde arbeid met weinig mogelijkheden voor mensen om greep te hebben op het (soms beperkte) domein waarop zij werkzaam zijn, alsook greep op hun werkmethode, of werkaanpak, en inzicht in de totaliteit van het arbeids- en productieproces (p. 61). Mok maakt daarbij de socio-logica duidelijk waarbij de ambachtelarij in ruil voor 'collectieve' greep op de arbeidsvoorwaarden en meer consumptiemogelijkheden 'bereid' waren om minder interessante arbeid te aanvaarden als arbeiders in dienstverband. Arbeid die de arbeider dus wel 'integreerde' in de prestatie maatschappij, maar niet meer 'emancipeerde' als mens. Deze rode draad van Moks verhaal wordt enerzijds geanalyseerd via auteurs zoals Smith, Bobbage, Saint-Simon, Marx en Durkheim, en anderzijds door auteurs die reageren op de theorieën van Taylor en Ford zoals o.a. Mayo, Maslow, Herzberg, de (oude) socio-techniek, het satisfactie-onderzoek (dat kritisch besproken wordt) en de meer sociologische werken van Friedmann, Touraine, Mallet, Blauner, Beynon & Blackburn en Braverman. Mok biedt dan zelf een aanzet om de kwaliteit van de arbeid in te vullen, uiteraard vertrekkende van arbeidstaak- en arbeidsvoorwaardenbeheersing (hoofdstuk 7).

Na de klemtoon op de arbeidsinhoud, wordt ingegaan op de arbeidsverhoudingen en de arbeidsmarkt. Interessant is de uiteenzetting m.b.t. het gesegmenteerde karakter van de markt van vraag en aanbod van arbeid. Het hoofdstuk arbeidsverhoudingen is de zwakkere schakel. Mok beperkt zich tot een eerder morfologisch overzicht van actoren en (overleg)-organen. Hij geeft geen inzicht in de machts- en ruilrelaties die typisch zijn voor de arbeidersstrijd en de collectieve belangenbehartiging. Zo zou b.v. het stakingsfenomeen of het fenomeen vakbondsontwijking het te beschrijvend karakter overstijgen. Tenslotte wordt bondig en duidelijk het begrip 'beroep' en 'professionalisering' ingevuld.

Positief aan dit boek is de duidelijke - maar soms te bondige - schets van de arbeidsvorm(en) in het kader van de historische ontwikkelingen van de maatschappelijke verhoudingen. Het vaak vergelijkend aanbrengen van informatie over België en Nederland is relevant. Tevens wordt een overzicht gegeven van literatuur die de lezer verder kan raadplegen, indien hij een bepaald thema verder wil bestuderen.

Minder positief is dat de auteur zich vooral beperkt tot industriële arbeid, terwijl administratieve en dienstverlenende arbeid vandaag belangrijker is. Op zich is het leuk om via opgaven en opdrachten de lezer aan te sporen om het hoofdstuk te verwerken. Het is echter niet pedagogisch verantwoord om als auteur geen terugkoppeling met antwoorden aan te bieden. Mok positioneert dit boek als aanvulling op het basisboek 'grondbeginselen van de sociologie' van De Jager & Mok. De terugkoppeling naar allerlei daarin behandelende begrippen wordt niet gerealiseerd. Tenslotte blijft het pleidooi voor 'kwaliteit van de arbeid' hangen in de normatieve sfeer, er wordt - voor zolang arbeid in een kapitalistische context verhuurd blijft en de vakbond er geen punt van maakt - geen hard onderzoeksmateriaal geleverd waaruit blijkt dat het economisch rendement hoger zou liggen. Mok's argument in navolging van Braverman, Buroway etc. dat de politieke beheersing belangrijk zou zijn, snijdt geen hout. Een gemis in de behandeling is b.v. de motivatietheorie van Vroom, de moderne socio-techniek met b.v. de WEBA-methode, de discussie m.b.t. de discrepanties tussen onderwijs en arbeidsmarkt, etc...

Een conclusie kan zijn dat het boek een goed overzicht geeft ter inleiding van de arbeidssociologie voor studenten hoger onderwijs. De personeelsman- of vrouw zal echter weinig aanknopingspunten vinden om praktisch beleid te ontwikkelen. Het begrip HRM wordt immers op een drafje als een mode-item afgedaan en dit op basis van één bron. Kortom aanbevolen voor onderwijs, minder integreerbaar in het managementsstrategisch denken.

Erik Henderickx

Soetenhorst - de Savornin Lohman, J., *Doe wel en Zie om. Maatschappelijke hulpverlening in relatie tot het recht.* Amsterdam, Swets en Zeitlinger, 1990.

De auteur (juriste) is niet tevreden met de kwaliteit van de zorgverlening en rechtstoepassing in Nederland. In dat kader wenst ze niet nog meer collectieve voorzieningen, maar wel een beter functioneren van de reeds bestaande. Neven-effecten (hfdst. 3) zouden afnemen mits een context gerichte aanpak vanwege de frontlinie werkers en het benutten van discretionaire ruimte op instellingsniveau (hfdst. 6). De herbewustwording van de dubbele betekenis van de begrippen 'sociaal' en 'recht' is de hefboom (hfdst. 2) in het transformatieproces van strategisch naar communicatief handelen. Hoofdstuk 4 gaat in op de filosofische basis van 'the ethic of care' en 'the ethic of justice' via de sociaal filosofen Jonas, Habermas en Rawls en de psychologen Kohlberg en Gilligan. De link met 'het verhogen van het integratief vermogen van de bestaande praktijken' (p. 13) ligt hier erg ver. Bovendien hypothekeert een zin als 'de betekenis van Gilligans studie ligt niet zozeer in de bewijskracht van haar materiaal' (p. 71) de theoretische relevantie ervan. Slechter is het gesteld met het vijfde hoofdstuk. Nodeloze herhalingen hadden vermeden kunnen worden door het in een andere vorm te gieten. Fundamenteler is dat de auteur verzuimde de door haar onderscheiden niveau's (pp. 28-31) - waarop hulp en recht mekaar ontmoeten - in te vullen met het bijeen gebrachte historische materiaal. Nu gaat de mix tussen deze 'kapstok' en de meer algemene beschouwingen betreffende het kwaliteitsvraagstuk verloren. Derhalve wordt ook een evaluatie van de relatie tussen hulp en recht per niveau niet mogelijk. Toch wenselijk gezien de verschillende aard ervan (hulp in de schaduw van-, hulp in het kader van- en hulp in samenspraak met het recht). Bedenkkelijk is ook de gekozen optie om - hoe het in de praktijk beter zou kunnen - te illustreren aan de hand van een fictief voorbeeld, weliswaar gebaseerd op ware gebeurtenissen (hfdst. 7). Met het laatste hoofdstuk, 'luistervermogen' eindigt de auteur in mineur. Op enkele regels na staat daar niets in over 'luisteren', maar is min of meer besluitend. Doe wel en zie om ..., geldt ook bij het schrijven van een boek.

Jean Pierre Dziergwa

Van der Geest, S. & Nijhof, G. (red.), *Ziekte, gezondheidszorg en cultuur: verkenningen in de medische antropologie en sociologie.* Amsterdam, Het Spinhuis, 1989, 131 blz.

Wat ziekte is en hoe ziekte voorkomen of genezen wordt, daarover verschillen de meningen, van cultuur tot cultuur, van situatie tot situatie. *Ziekte, gezondheidszorg en cultuur* wordt door de redacteurs Sjaak van der Geest en Gerhard Nijhof voorgesteld als een 'visitekaartje' van een groep sociale wetenschappers die in een onderzoeksprogramma aan de Universiteit van Amsterdam samenwerken. Het is een fascinerend boek geworden, met vele kronkelpaden, die

telkens weer de brug slaan tussen de westerse en de traditionele geneeskunde. De lezer wordt voortdurend geboeid door een heuristiek van overbrugging die centraal staat in de twaalf opstellen van het boek. Meer nog, de opstellen geven aan hoe belangrijk het voor de medisch antropoloog en socioloog is, om zich te verdiepen in de culturele herinterpretatie van ieder ziektebeeld en iedere gezondheidszorgpraktijk.

Op grond van participerende observatie, informele gesprekken en gerichte interviews ontrafelen de auteurs de mechanismen waarlangs deze herinterpretatie plaats grijpt. Na een overzichtelijke status quaestionis in het inleidend opstel, wordt theoretisch dieper ingegaan op de praktijk van naturalisering. De meeste opstellen daarna handelen over de verzoening van verschillende medische systemen in de derde wereld. Uit onderzoek naar een voedingsziekte in Kameroen blijkt hoezeer biomedische en inheemse begrippen op elkaar betrokken worden. Dat geldt evenzeer voor preventie. Dat verschillende interpretatiekaders gelijktijdig gehanteerd worden, leidt in de regel tot ambiguïteit in de arts-patiënt relatie. Culturele herinterpretatie is ook van toepassing op geneesmiddelen. Westerse synthetische medicijnen kunnen zonder moeite in het lokale medische denken geadopteerd worden. Kennis van lekenopvattingen en van het oude eigen 'vertoog' - Foucaults 'blik' waart rond - van de bevolking is overigens van het allergrootste belang voor het welslagen van een beleid gericht op essentiële geneesmiddelen in de ontwikkelingslanden.

Slechts in enkele opstellen worden thema's uitgewerkt die typisch zijn voor westerse gezondheidssystemen. In de verzekeringsgeneeskunde komt de beoordeling van arbeidsongeschiktheid tot stand als een soort vertaling van geneeskundige problemen in arbeidskundige categorieën. In een gynaecologische polikliniek maakt een patiënt een goede kans een arts te overreden tot abortus, anticonceptie of sterilisatie, als de patiënt erin slaagt in de communicatie met de arts 'verantwoordelijkheid' te construeren. Bij gebruik van geneesmiddelen voelen zieken zich gesterkt door de mogelijkheid om de informele informatie uit eigen kring te betrekken bij de geobjectiveerde informatie op de bijsluiters.

Ruim tien jaar geleden waarschuwde Susan Sontag tegen de verleiding van het metaforische denken in de gezondheidszorg. De auteurs van *Ziekte, gezondheidszorg en cultuur* begeven zich op hetzelfde onthullende pad. Zij wijzen op de 'betekenis-smokkel' die voortdurend plaats heeft in het denken en spreken over ziekte, gezondheidszorg en geneesmiddelengebruik. Er wordt gepleit voor een antropologie en sociologie die zich ontworstelen aan de betekenissen die de geneeskunde oplegt. Op één onbeheerst ogenblik dreigt de overmoed en stelt een auteur zich de vraag 'welke waarde wij nog kunnen hechten aan de resultaten van eenmalige enquête-interviews'. Zulk streng oordeel uitspreken is zeker niet de teneur van het boek, dat het kenobject vooral wil tegemoet treden in de omstandigheden waarin dit cultureel geconstrueerd is.

Van Geuns, R.C., *De Transformatie van een oud industriegebied. Wallonië een voorbeeld of geval apart ?* Leuven/Amersfoort, Acco, 1990.

De beschrijving van de industriële neergang (de-industrialisatie) van traditionele industriegebieden en de verklaring voor deze ontwikkeling vormen de spil waar deze studie - die door de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) medegefinancierd werd - om draait. (p. 2)

Hier gaat het niet enkel om Wallonië maar ook om andere traditionele productiemilieus die met de-industrialisatie te kampen hebben, zoals : Southwestern Pennsylvania, South Wales, Nord-Pas-de-Calais, Saarland-Lorraine en het Ruhrgebied.

De in de inleiding geschetste probleemstelling wordt met de volgende vragen gesynthetiseerd : Welke veranderingen hebben zich gedurende de laatste 30 jaar voorgedaan in de structuur van de industrie in traditionele industriegebieden ? Hoe kunnen deze veranderingsprocessen en de intra-regionale verschillen daarin worden verklaard ?

De definitie van de de-industrialisatie, wordt zo 'neutraal' mogelijk gedefinieerd als de 'afname van de industriële werkgelegenheid in een land of regio, welke niet of in onvoldoende mate wordt gecompenseerd door werkgelegenheidsgroei in andere sectoren' (p. 21). Om dit in de voornoemde regio's te onderzoeken wordt een beroep gedaan op een *regionaal - eclecticische benadering of verklaring* (24 en 198). Deze werkwijze houdt echter in dat niet alleen verklaringen op het meso-niveau maar ook op het mondiale, nationale en het bedrijfsniveau in de beschouwingen betrokken worden zoals : de infrastructuur en het fysische milieu, de demografie, de institutionele, de sociaal-culturele context, enz. Al deze factoren dienen dan om de verschillende *kenmerken* van deze industrialisatie te verklaren zoals : werkgelegenheid, vestigingen, productiecapaciteit en investeringen, produktiviteit, produkt- en procesinnovaties, kostenstructuur, bedrijfsresultaten, concentratietendenzen en politieke bemoeienis in de branche (p. 148). M.a.w. de onderzoeker poogt een zo volledig mogelijke inventaris op te maken van alle variabelen die op het de-industrialisatieproces betrekking hebben.

Volgt dan een overzicht van al deze factoren en hun resp. invloed in de verschillende regio's. In S-W Pennsylvania b.v. zou de de-industrialisatie door een positieve transformatie opgevolgd geweest zijn dankzij een goed geschoold arbeidsaanbod, een sterke aanwezigheid van venture capital, de aanwezigheid van belangrijke onderzoeks- en onderwijsinstellingen (spin-offs, militaire opdrachten ...), een aantrekkelijk woon- en leefmilieu, de beschikbaarheid van (goedkope) bedrijfsruimte en een herstructureringsondersteunend regionaal beleid (p. 68). M.a.w. een reeks factoren eigen aan een 'milieu', dat voor de produktie gunstig was. Voor de andere gebieden zoals het Ruhrgebied en de Nord-Pas-de-Calais was dit *niet* het geval (p. 88). In Engeland stelt men bovendien een algehele de-industrialisatie vast die de gebieden die aan herstructurering toe waren, nog bij-

komend belasten. Een negatief produktiemilieu belet alvast de transformatie van de produktiestructuur (p. 199). Hier scoort Wallonië ook bijster slecht. Hoofdstukken 4, 5 en 6 geven een zeer gedetailleerd en exhaustief overzicht van die Waalse toestanden zowel op internationaal, nationaal, regionaal en lokaal vlak als op sector- en bedrijfsniveau. Al bij al een zeer uitvoerige opsomming.

Tot slot van deze studie krijgen wij nog een synoptisch/synthetisch overzicht van de zes elementen van het produktiemilieu (m.n. produktiefactoren, de technologische, infrastructurele, institutionele en demografische context en de sociaal/culturele context). In vergelijking tot Wallonië scoort Pittsburg op de volgende punten beter: produktiefactoren, technologische, institutionele en sociaal/culturele context. South Wales daarentegen doet het slechter dan de Waalse regio's. Tot daar in het kort het relaas van dit 'totaal overzicht'. Voor sociologen die regionale analyses tot hun onderzoeksdomein rekenen is dit werk interessant om zijn *inter-regionale vergelijkingen* alsook om de poging om een zo *ruim en exhaustieve opsomming van alle factoren*, die op de transformatie van oude industriegebieden betrekking hebben. Maar het werk overstijgt het *morfologische* niveau niet. Het ophopen en naast elkaar leggen van morfologische aspecten (binnen een regio en naast andere regio's), verklaart nog niet waarom men in deze regio er wel inslaat de desindustrialisatie te stoppen en in een andere regio niet.

Een samenloop van omstandigheden? Of het resultaat van de toepassing van de eclectische benadering? Het blijft een allegaartje van economische theorieën en een verzameling van gegevens en feiten. Maar de wetenschap betekent juist dat theorie en empirie in verband worden gebracht om zo een nieuwe 'overstijging' mogelijk te maken. Dat is wat wij hier juist missen.

Albert Martens

Van Hoof, K. en J.C. Verhoeven, *Gezondheidsopvoeding bij jongeren: een taak voor het onderwijs?* K.U.Leuven, Sociologisch Onderzoeksinstituut, Sociologische Studies en Documenten - SSD/33, 1990, 213 blz.

Uit onderzoek is gebleken dat de jongeren nogal wat vragen en problemen hebben op het gebied van (leefgewoonten) gezondheid (Boltong, 1990). Het geïnventariseerd rijtje van (overkoepelende) gezondheidsproblemen waarmee de Vlaamse jongeren te kampen hebben, is vrij indrukwekkend: stress, lichamelijke klachten, (geringe) lichaamsbeweging, voeding (b.v. anorexia nervosa), seksualiteit (b.v. geslachtsziekten), verslaving aan genotsmiddelen (b.v. alcoholisme), agressie, ongevallen en zelfdoding (De Wulf, 1985). Door het toegenomen aantal zelfdodingen bij jongeren, jongeren met alcohol- en drugsproblemen en de gerapporteerde stress, apathie en vereenzaming, komen de laatste jaren meer en meer de psycho-sociale gezondheidsproblemen in de belangstelling. De aandacht voor Gezondheidsvoorlichting en -opvoeding

(GVO) bij jongeren is dan ook in een stroomversnelling gekomen. Sociale wetenschappers en politici maken zich daarbij vooral zorgen om bepaalde 'risicogedragingen' van de jongeren, die naast korte-, ook lange-termijn-effecten op de gezondheid kunnen hebben. Men kan daarbij denken aan de problematieken i.v.m. seksualiteit en AIDS, roken en kanker, drugs en verslaving, enz. Helaas blijven de psycho-sociale problemen daarbij meestal - ook in het boek - in de kou staan.

Door de implementatie van GVO op de secundaire school verwachten de onderzoekers dat men via scholing en opvoeding het gezondheidsgedrag van jongeren in de gewenste richting kan beïnvloeden: 'Het secundair onderwijs is een geschikt kader om aan GVO te doen. Bij jongeren wordt immers de basis gelegd voor de latere levenswijze. Het is dus belangrijk om dat op een positieve manier te beïnvloeden. Op die manier gebeurt er in het onderwijs wat de samenleving belangrijk vindt' (p. 167). Aan deze gedachtengang liggen twee basisverwachtingen ten grondslag:

- ten eerste, dat GVO de beoogde gedragswijziging bij de jongeren kan verwezenlijken (cfr. effect-onderzoek),
- ten tweede, dat GVO kan worden ingevoerd in het bestaande schoolstelsel (cfr. innovatie-onderzoek).

Het boek houdt zich enkel met deze laatste problematiek bezig. De titel van het boek doet echter vermoeden dat er minstens ook een theoretische beschouwing zou worden gewijd aan eerst genoemde verwachting, namelijk dat GVO ook daadwerkelijk effect resorteert bij de jongeren zelf. De lezer blijft, wat dat betreft, op zijn honger zitten. De onderzoekers zijn uitsluitend begaan met de vraag naar haalbaarheid (bij leerkrachten en directies) van implementatie van G.V.O. in het secundair onderwijs. Het boek had dan ook beter de titel meegekregen 'Gezondheidsopvoeding bij jongeren: een *haalbare* taak voor het secundair onderwijs?'

Achter de ietwat misleidende titel gaat een fraai, doch in een eerste deel (hfdst 1 en 2) wat saai, verslag schuil van een GVO-pilootstudie in het secundair onderwijs in Vlaanderen. Dit GVO-pilootproject, dat gesubsidieerd werd door de overheid, liep van 1984 tot 1990. Het project werd verricht in samenwerking tussen de RUG en de K.U.Leuven. Het RUG-team begeleidde de uitvoering van het pilootproject in de scholen, terwijl het team van de K.U.Leuven onderzocht hoe de GVO werd gerealiseerd in deze scholen. Deze publicatie synthetiseert met name de empirische en theoretische inbreng van het onderzoeksteam van de K.U.Leuven. Het verhaal gaat vooral in op de wijze waarop de schooldirecties, de aangestelde GVO-coördinatoren en de leerkrachten van acht pilootscholen de experimentele invoering van GVO op hun school hebben beleefd en gerealiseerd. Het onderzoek kan dan ook het best worden getypeerd als een veranderings- of innovatie-onderzoek (Visser, 1990).

Het verslag is goed gestructureerd en de auteurs slaagden erin een evenwicht uit te bouwen tussen de gerapporteerde empirische gegevens en de meer theoretische duiding van deze resultaten. Voor de empirie konden de onderzoekers putten uit niet minder dan drie enquêtes, aangevuld met tal van diepte-interviews. Het synthetiseren van deze overvloedig beschikbare empirische gegevens is dan ook een niet te onderschatten opgave waarin de onderzoekers behoorlijk zijn geslaagd. Bij gebrek aan informatie over deze oorspronkelijke empirische onderzoeken was het op basis van de lectuur van dit boek niet geheel mogelijk de validiteit en de betrouwbaarheid ervan na te gaan.

Wie niet zo geïnteresseerd is in een droge opsomming van cijfers en citaten van de geïnterviewden, kan zich - ook al om tijdsbesparende redenen - best beperken tot het lezen van paragraaf 2 van ieder hoofdstuk. Deze paragrafen vormen naar onze mening de meest waardevolle delen van het boek. Hierin trachten de auteurs de empirie te overstijgen aan de hand van een interpretatief analysemodel. De auteurs beschouwen hiervoor het invoeren van GVO in het onderwijs als een 'proces van planmatige sociale verandering'. De invoering van GVO in het secundair onderwijs is een proces dat zich afspeelt tussen een veranderingsdeskundige (de GVO-coördinator) en een cliëntensysteem (de schooldirecties en de leraars) waarbij doelbewust een verandering binnen dat cliëntensysteem wordt nagestreefd. Op deze wijze konden de onderzoekers op exploratieve wijze nagaan welke de belemmerende en bevorderende factoren waren van de ontwikkeling en de uitvoering van het veranderings- of innovatieproces, c.q. de invoering van GVO, in de scholen. Hieruit deduceerden de auteurs een reeks voorwaarden - m.b.t. de houding van directies, leerkrachten en GVO-coördinatoren, en de kenmerken van de onderwijsstructuur - die dienden te worden vervuld voor het succesvol slagen van het proces in de pilotscholen. Deze voorwaarden werden in het laatste hoofdstuk (op klassiek sociologische wijze) als beleidssuggesties aanbevolen aan de overheid, namelijk als noodzakelijke doch onvoldoende voorwaarden voor de algemene implementatie van GVO in het secundair onderwijs. Kortom, verder onderzoek naar de invoering van GVO in het secundair onderwijs moet deze aanbevelingen in de toekomst verfijnen, aanvullen en bijsturen (p. 177).

Toegepast beleidsonderzoek wordt zelden op grootschalige wijze qua opzet en omvang gerealiseerd aan de sociologische onderzoekscentra van de Vlaamse universiteiten. Het is de verdienste van dit onderzoek te hebben aangetoond dat dit wel kan worden gerealiseerd, zonder te vervallen in empirisme, en met de nodige aandacht voor theoretische duiding. Het is de verdienste van de overheid dat zij hiervoor voldoende middelen over een relatief lange tijdspanne heeft willen vrijmaken.

Referenties :

- Boltong, M.A.E. (1990) 'Gezondheid en bevordering van gezond gedrag bij jongeren,' *Bijblijven. Cumulatief Geneeskundig Nascholingsstelsel*, 6 (9) : 43-51.
- De Wulf, R. (1985) *Analyse van het gezondheidsgedrag van jongeren tussen 12 en 18 jaar*. Gent, RUG, Dienst Sociale Geneeskunde.
- Visser, A.Ph. (1990) 'Beleid en onderzoek rond gezondheidseducatie in het onderwijs,' *Gedrag en Gezondheid*, 18 (4/5) : 231-236.

Luc Deliens

Van Schendelen, M.P.C.M., *Toegepaste Politicologie. Over politieke wetenschap, politieke praktijk en de oplossing van concrete problemen*. Leiden, Stenfert Kroese, 1989.

Na de val van de Florentijnse Republiek in 1512 verlaat Niccolo Machiavelli, eertijds secretaris van de tweede kanselarij van de stadsstaat Firenze, noodgedwongen het politieke bedrijf. Teruggetrokken op zijn landgoed wijdt hij zich aan de studie van de politiek en schrijft 'Il Principe'. In dit werk behandelt Machiavelli een bij uitstek praktisch probleem: hoe de machtspositie van de vorst kan worden gehandhaafd en gestabiliseerd. De overlevering wil dat wanneer hij het werk aanbiedt aan Lorenzo dei Medici, de nieuwe machthebber van Firenze, deze enkel oog heeft voor een stel jachthonden dat hij op hetzelfde moment ten geschenke krijgt.

De afstand tussen politieke praktijk en politieke wetenschap is dus van alle tijden. De Nederlandse politicoloog Van Schendelen meent dat overbrugging van deze afstand noodzakelijk is. Van Schendelen argumenteert dat zulks mogelijk is zonder de politieke wetenschap daarbij ondergeschikt te maken aan de politieke praktijk of andersom; wel door systematisch politicologische kennis en inzichten te betrekken bij het zoeken naar oplossingen voor concrete politieke problemen. Als de politicologie beschikt over betrouwbare en geldige kennis en inzichten, dan moet deze claim ook kunnen waargemaakt in de praktijk van politieke probleemoplossing, stelt Van Schendelen.

De afstand tussen wetenschap en praktijk kan overbrugd worden door een gemeenschappelijke gerichtheid op concrete probleemoplossingen. Dit streven vormt het terrein van de toegepaste politicologie: 'de wetenschappelijke studie van politieke verschijnselen, gericht op de oplossing van een concreet politiek probleem'. Van Schendelen heeft het in dit verband ook wel over 'politicologie-plus': toegepaste politicologie bestaat uit de wetenschappelijke studie van politieke verschijnselen plus een zodanig gebruik van de studieproducten dat aan de oplossing van een concreet politiek probleem een bijdrage kan worden geleverd. De toegepaste politicologie berust op een aantal vooronderstellingen: er bestaat

wetenschappelijke kennis die bruikbaar is bij het streven om politieke problemen op te lossen; er bestaan concretiseerbare en in beginsel oplosbare politieke problemen; er bestaan wetenschappelijk onderbouwde procedures en methoden van kennistoepassing. In zijn boek gaat Van Schendelen diepgaand in op elk van deze vooronderstellingen en geeft hij ook aan op welke punten ze kwetsbaar zijn.

Tussen academia en societas zijn veel verschillende verhoudingen denkbaar. Van Machiavelli's 'aanbodmodel' tot het klassieke door talloze overheidsinstellingen gehanteerde 'vraagmodel', van het door Daudt met verve verdedigd 'academisch model' ('het enige dat politicologisch onderzoek aan praktisch resultaat kan opleveren is een kritisch-relativerende, zekerheden ondermijnende bijdrage aan de publieke discussie over politieke en maatschappelijke problemen') tot Van Schendelens 'toegepaste politicologie'. Hierbij gaat het om de interactieve afstemming van de vraag naar én het aanbod van politicologische kennis en inzichten, gericht op de oplossing van een concreet politiek probleem. De politicoloog ontmoet een vraagzijde met een politiek probleem en hij streeft vervolgens 'politicologie-plus' na. Degene met een politiek probleem ontmoet een politicoloog met een bruikbare politieke kennis en inzichten en hij beproeft vervolgens 'probleemoplossing-plus'.

Wat het boek van Van Schendelen sympathiek en misschien ook meer overtuigend maakt, is het feit dat de auteurs geen 'of-of' maar een 'en-en' benadering verdedigt. In tegenstelling tot andere verdedigers van beleidsgericht sociaal-wetenschappelijk onderzoek voelt Van Schendelen niet de noodzaak om het meer fundamenteel onderzoek af te katten. Beide oriëntaties hebben bestaansrecht en hebben elkaar nodig. Wel steekt de auteur niet weg dat voor hem de finaliteit van wetenschappelijk onderzoek uiteindelijk bij concrete probleemoplossing ligt. Dat goed toegepast onderzoek uiteindelijk slechts kan groeien op basis van goed fundamenteel onderzoek is ook voor Van Schendelen vanzelfsprekend. Overigens heeft ook het fundamentele onderzoek baat bij het bestaan van een meer toepassingsgerichte oriëntatie. In tegenstelling tot de natuurwetenschappen bestaan er in de sociale wetenschappen weinig mogelijkheden om de geldigheid van inzichten te beproeven. Toegepaste politicologie kan als een toetsingsmogelijkheid fungeren. 'Als een inzicht waar is, moet het ook in een concrete situatie kunnen worden waargemaakt', oordeelt Van Schendelen.

De auteur beschrijft uitvoerig de methodologische systematiek die toegepast politicologisch onderzoek moet mogelijk maken. Er worden voorbeelden gegeven klassieke en hedendaagse toegepaste politicologie, van Machiavelli tot de Amerikaanse Federalists, van Lijpharts studie over de mogelijkheden van pacificatie-democratie in Zuid-Afrika tot technieken van politieke risico-analyse ten behoeve van het bedrijfsleven. Opmerkelijk zijn de verzonden gevalstudies van hoe toegepaste politicologen in de praktijk zouden kunnen aan de slag gaan. Hier wordt Van Schendelen enigszins door zijn eigen enthousiasme meegesleept.

wanneer hij bijvoorbeeld een toegepast politicoloog het Europese visserijbeleid laat bepalen.

Van Schendelen hanteert een eerder synoptisch model van politiek bedrijven. De auteur verwacht dat een op toepassing gerichte politicologie een bijdrage kan leveren aan het meer overzichtelijk maken van het politieke bedrijf. Misschien overschat Van Schendelen de mate waarin het politici om probleemoplossing is te doen. Mogelijk hebben incrementalisten het gelijk aan hun kant wanneer ze benadrukken dat het in de politiek voor een belangrijk deel gaat om overleven, behouden wat men heeft, om problemen wegschuiven, herdefiniëren en hopen dat ze zich op één of andere wijze zelf oplossen. In een dergelijke context hebben politici in de praktijk weinig oog voor andere door de wetenschap aangedragen analyses dan deze die in het eigen kraam passen. Vrij cynisch heeft men het in de Amerikaanse politiek over 'to rent an expert': huur iemand in die onomstotelijk, want wetenschappelijk, jouw visie bewijst.

De toegepaste politicologie zal alleszins moeten afrekenen met een aantal illusies die zij ten aanzien van de samenleving koestert. In de politiek haalt de haalbaarheid in termen van steun en herverkiezing het steeds weer van de rationaliteit en het probleemoplossend vermogen. Met betrekking tot de ontgoocheling van een aantal prominente Amerikaanse beleidsanalysten over de geringe maakbaarheid van de samenleving en hun daaruitvoortvloeiende bekering van Kennedy-liberals tot neo-conservatieven, had Bart Tromp het over 'de wraak van de sociologie'. In Van Schendelens ideale vakopleiding voor toegepaste politicologen wordt merkwaardig genoeg geen plaats ingeruimd voor de sociologie (p. 144).

Patrick Stouthuysen

Walsh, M., *De geheime macht van Opus Dei*. Baarn, Tirion, 1990.

De conservatief-katholieke lekenorganisaties Opus Dei heeft al wel meer de publieke aandacht getrokken. Vooral uit progressieve hoek ondervond Opus Dei veel tegenwind. Aan de orde worden twee verwijten gericht. Haar seclarische structuur leidt tot een quasi isolement van de buitenwereld. Bovendien zou Opus Dei de kerkelijke politiek in neo-conservatieve richting manipuleren.

Op deze twee terreinen heeft dit boek niet veel toe te voegen. Het bevestigt beide beschuldigingen zonder hierover belangrijke nieuwe gegevens aan te brengen. De auteur, een jezuïet, biedt echter wel interessante informatie aan over plaats en status van de orde binnen de katholieke kerk. Daarbij vertelt hij hoe hij gaandeweg zelf van een neutraal naar een negatief oordeel over de orde evolueerde. Nauwelijks te verwonderen, als men weet dat jezuïeten en Opus Dei erg koele relaties onderhouden. (*)

Volgens de auteur wijkt de structuur van Opus Dei op een aantal belangrijke punten af van de katholieke traditie. Essentieel is de sterke interne controle op de leden. De in andere orden ingebouwde remmen tegen hiërarchische manipulatie (b.v. de vrijheid van biecht) blijken bij Opus Dei afwezig te zijn. Hierdoor kan Opus Dei een gesloten groep vormen, afgesloten van de rest van de katholieke wereld. Dit isolement wordt nog versterkt door een andere karakteristiek van Opus Dei, namelijk het feit dat de orde sinds 1982 het statuut van een persoonlijke prelatuur heeft. Dit houdt in dat de lokale geestelijke hiërarchie de facto geen controle op Opus Dei kan uitoefenen.

Dit isolement vindt zijn drijfveren in de doctrine van Opus Dei. Opus Dei beschouwt zichzelf niet alleen als een elite binnen de katholieke kerk, maar tendert er ook toe (veel van) de rest van de katholieke kerk te aanzien als gecorrumpeerd door een verderfelijke geest van modernisme. De auteur wijst erop dat een dergelijke exclusivistische opvatting ingaat tegen de praktijk van de katholieke kerk.

De religiositeit binnen Opus Dei ondersteunt deze sectarische opstelling. Opus Dei is sterk - elitair - zo dienen leden in de mogelijkheid te verkeren te docteren -, legt echter tegelijk de nadruk op de nederigheid en hiërarchische ondergeschiktheid van de leden. De leden dienen zichzelf te onderwerpen aan allerlei vernederende vormen van zelfkwalling, slaafs hun oversten te gehoorzamen. Maar deze kastijdingen leiden tot een soort hybris van de nederigheid. Doorheen hun ervaring van zelfkwalling ontwikkelen de leden een superioriteitsgevoel tegenover de buitenwereld, inclusief de rest van de katholieke kerk. Het type religiositeit dat Opus Dei ontwikkelt is rigide, elitair en conservatief. De orde wenst zich zo veel mogelijk af te sluiten van de geest van het Tweede Vaticaanse concilie.

De auteur besluit met te stellen dat de organisatie wellicht over haar hoogtepunt heen is. Organisaties, zoals *Communione e Liberazione* zouden beter in staat zijn de neo-conservatieve katholieke boodschap uit te dragen. Haar sectaire karakteristieken zouden Opus Dei te vaak in aanvaring laten komen met de rest van de geestelijkheid. Ook conservatieve prelaten, tot de paus toe, zouden daarom geneigd zijn ondanks bepaalde affiniteiten afstand te nemen van de orde.

Het is te vroeg om te zeggen of deze conclusies juist zijn. Maar het lijkt plausibel dat de invloed van Opus Dei door een lekenpubliek overschat wordt. Omdat de orde een geheimzinnig en gesloten karakter heeft, lijkt het publiek als natuurlijk de manipulatorische mogelijkheden van de orde te overdrijven. Maar ook zonder Opus Dei als de werkelijke macht achter de schermen van Rome te aanzien, zijn de activiteiten van deze orde zowel voor katholieken als voor niet-katholieken verontrustend.

(*) De ironie wil dat veel van de verwijten, die men aan Opus Dei richt, gelijkaardig zijn aan de beschuldigingen, die men in de achttiende eeuw tegen de jezuïeten gebruikte.

Michel Huysseune

2. Ter bespreking ontvangen

Bleich, A. & G. Van der Wal, *Grensgangers. Leven tussen twee culturen.* Baarn/Den Haag, AMBO/NOVIB, 1990.

Bral, L., *Jeugd in beweging. Een jeugdbewegingsonderzoek bij groepen, leiding en 15-jarigen.* Brussel, Katholieke Jeugdraad, 1991.

Chauvire, C., *Ludwig Wittgenstein.* Baarn, Tirion, 1991.

Chomsky, N., *Gekoesterde illusies,* Berchem, EPO, 1991.

De Witte, H., *Conformisme, radicalisme en machteloosheid. Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen.* K.U.Leuven, HIVA, 1990.

Essed, P., *Inzicht in alledaags racisme.* Utrecht, Het Spectrum, 1991.

Florizoone, P., *Het ecologistische manifest.* Berchem, EPO, 1989.

Gerard, E., *Eglise et mouvement chrétien en Belgique. Sources inédites relatives à la direction générale des oeuvres spéciales (1916-1936).* Leuven/Brussel, Nauwelaerts, 1990.

Heilbron, J., *Het ontstaan van de sociologie.* Amsterdam, Prometheus, 1990.

Hondeghem, A., *De loopbaan van de ambtenaar. Tussen droom en werkelijkheid.* K.U.Leuven, Departement Politieke Wetenschappen, 1990.

Huysseune, M. & A. Van Bosbeke, *De steen der wijzen.* Berchem, EPO, 1991.

Janz, C.P., *Friedrich Nietzsche.* Baarn, Tirion, 1990.

Kitschelt, H. & S. Hellemans, *Beyond the European left. Ideology and political action in the Belgian ecology parties.* Durham/London, Duke University Press, 1990.

Kobben, A., *De weerbarstige waarheid. Opstellen over wetenschap.* Amsterdam, Prometheus, 1991.

Lammers, J., *Grootschalig veldonderzoek. Inleiding in de data-analyse.* Muiderberg, Coutinho, 1991.

Lis, C. & H. Soly, *Te gek om los te lopen ?* Brepols, 1990.

- Mulder, M., A.J. Romiszowski & P.C. Van der Sijde, *Strategic human resource development*. Amsterdam, Swets & Zeitlinger, 1990.
- Nas, P., *De stad in de Derde Wereld. Een inleiding tot de urbane antropologie en sociologie*. Muiderberg, Coutinho, 1990.
- Pleij, H., *Het Nederlandse onbehagen*. Amsterdam, Prometheus, 1991.
- Schreuders, O. & L. Van Snippenburg (red.), *Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor*. Baarn, Ambo, 1990.
- Swyngedouw, M., *De Keuze van de kiezer. Naar een verbetering van de schattingen van verschuivingen en partijvoorkeur bij opeenvolgende verkiezingen en peilingen*. Leuven, Departement Sociologie/SOI, 1990.
- Tierney, P., *Goden, graven mensenoffers*. Baarn, Tirion, 1990.
- Van de Meersche, P., *Van Jalta tot Malta. Politieke geschiedenis van Europa*. Antwerpen, Standaard, 1990.
- Van der Ploeg, J., *Landbouw als mensenwerk. Arbeid en technologie in de agrarische ontwikkeling*. Muiderberg, Coutinho, 1991.
- Van der Woude, A. e.a. (ed.), *Urbanization in history. A process of dynamic interactions*. Oxford, Clarendon Press, 1990.
- Van Houtte, J. (ed.), *De onderhoudsplicht bij echtscheiding. Naar een compromis tussen private en publieke ondersteuning*. Antwerpen, UFSIA, Centrum voor Rechtssociologie, 1991.
- Van Kaam, B., *Het taaie leven van de dode letter*. Amsterdam, Otto Cramwinckel, 1990.
- Van Stokkom, B., *De ontruchtering van de Verlichting*. Zeist, Kerckebosch, 1990.
- Velle, K., *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België*. Leuven, Kritak, 1991.
- Volkogonov, D., *Triomf en tragedie. Een politiek portret van Josef Stalin*. Houten, De Haan, 1990.
- Witte, E., J. Craeybeckx & A. Meynen, *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden*. Antwerpen/Brussel, Standaard Uitgeverij/VUB-Press, 1990.